

**ՀԱՆՑԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՄԱԽՄԲՈՂ ԳՈՐԾՈՆ.
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1894-96 ԹԹ.
ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՆ ՔՐԴԵՐԻ ՆԵՐԳՐԱՎՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ**

Բանալի բառեր՝ 1894-96 թթ. հայկական կոտորածներ, քրդեր, համիդիե, հանցակցություն, Հայոց ցեղասպանություն:

Հոդվածում քննության են առնվում քրդական համիդիե հեծելազորի ստեղծման խնդիրը, նաև 1894-96 թթ. հայկական կոտորածներին քրդերի մասնակցության ձևերը, չափերը և պատճառները՝ օգտագործելով քրեագիտության և սոցիալական հոգեբանության մեջ կիրառվող «համախմբման, միասնության տեսությունները»: Ընդունված է քրդերին համարել հայ բնակչության դեմ օգտագործվող կույր գործիք Օսմանյան կայսրության ձեռքում: Սա լայնորեն տարածված կարծիք է ոչ միայն հայ պատմագրության, այլև ընդհանրապես ցեղասպանագիտության մեջ: Իհարկե, այն հիմնավոր է, սակայն չի կարող լինել կոտորածին քրդերի լայնածավալ մասնակցության միակ բացատրությունը: Զանգվածային սպանություններին քրդերի ներգրավմամբ Օսմանյան կայսրությունը լուծում էր ևս մեկ, թերևս ոչ պակաս կարևոր խնդիր: Քրդերին դարձնելով հանցակից, ներառելով նրանց Արևմտյան Հայաստանի հայերին էթնիկ գտման ենթարկելու թուրքերի նախագծի մեջ՝ Բարձր դուռը մշտապես անհնազանդ և անհանգիստ քրդերին ամուր կապում էր կայսրության քաղաքականության և ճակատագրի հետ:

Հայ-քրդական՝ երկար դարեր ձգվող հարաբերություններում մշտապես եղել են խնդիրներ, որոնք առավել ցայտուն և ընդգրկուն արտահայտվեցին 19-րդ դարում, և որոնց զարգացումն ու խորացումը բերեցին նախ՝ համիդյան կոտորածներին, ապա՝ Հայոց ցեղասպանությանը քրդերի ակտիվ մասնակցությանը:

Այլ ժողովուրդների օգտագործումը զանգվածային ոչնչացումների և ցեղասպանությունների իրականացման ժամանակ համընդհանուր ֆենոմեն է: Այսպես, Հոլոքոստի տարիներին նացիստները լայնորեն ներգրավում էին Եվրոպայի ժողովուրդների ներկայացուցիչներին օկուպացված տարածքներում հրեաների ոչնչացման գործընթացում: Լեհերը, լիտվացիները, ուկրաինացիները, հոլանդացիները և բազմաթիվ այլ ժողովուրդներ ներքաշվեցին սպանության այս հորձանուտի մեջ՝ խրախուսվելով նացիստական հանցագործների կողմից կամ փորձելով օգտագործել պահիր՝ տեղի հրեա բնակչության հետ սեփական հին հաշիվները մաքրելու համար¹:

1 Michael Curtis, *Verdict on Vichy: Power and Prejudice in the Vichy France Regime* (New York: Arcade Pub., 2002); Peter Davies, *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two* (Harlow: Pearson Education, 2004); *Collaboration and Resistance During the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*, ed. David Gaunt, Paul A. Levine, and Laura Palosuo (Bern: Peter Lang, 2004); Gerhard Hirschfeld, *Nazi*

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում նույն գործառույթը վերապահված էր քրդերին, ինչպես նաև չերքեզներին: Նրանք դարձան երիտթուրքերի գործիքներից մեկը, որով իրականացվեց հայերի բնաջնջումն Օսմանյան կայսրությունում: Սակայն քրդերի այս դերակատարությունը սովորաբար ներկայացվում է որպես լոկ կայսրության ձեռքում կույր գործիք լինելու հետևանք: Սա տարածված կարծիք է ոչ միայն հայկական պատմագրության, այլ նաև ցեղասպանագիտության մեջ ընդհանրապես²: Իհարկե, այս կարծիքը հիմնավոր է, և կայսրությունն օգտագործում էր քրդերին, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, դա քրդերի՝ նման մեծ չափերի հասնող մասնակցության միակ բացատրությունը չէ: Հայկական կոտորածները շոշափելի, զգալի օգուտներ էին բերում քրդերին, ովքեր ոչ պակաս շահագրգռված էին կատարվող ոճրագործությամբ:

Եվ բացի դրանից, օսմանյան պետությունը լուծում էր ևս մեկ, միգուցե ոչ պակաս կարևոր, քան քրդերի միջոցով հայերի աճող ազդեցությունը կոտրելու խնդիր: Քրդերին մեղսակից դարձնելով այս մեծ ոճրին՝ Կ. Պոլիսը նրանց կապում էր կայսրության ռազմակառքին՝ քրդական երբեմնի կիսաանկախ վիճակը ներառելով ընդհանուր պետական քաղաքականության և ճակատագրի մեջ: Այս հանցագործության մեջ ներգրավելու միջոցով քրդական ինքնությունը համապետական ինքնության մեջ ձուլելու վարկածի քննարկումը լինելու է հոդվածի առանցքային խնդիրը:

Քրդական խնդիրն օսմանյան քաղաքականության մեջ 19-րդ դարում

19-րդ դ. Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթները բազմաթիվ ժողովուրդների բնակության խճանկար էին, երբ խմբերից ոչ մեկը չունեի բացարձակ մեծամասնություն: Ամենայն հավանականությամբ, իրենց քանակով հայերն այս տարածքներում երկրորդ էթնիկ խումբն էին քրդերից հետո³: Թուրքերը, ինչպես

Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation, 1940-1945 (Oxford, New York and Hamburg: Berg Publishers, 1988); *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*, ed. Joshua Rubenstein, Ilya Altman (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2010).

2 Leo Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century* (New Haven and London: Yale University Press, 1981), 109; Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (New York: Cambridge University Press, 2005), 114-115; Taner Akcam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan books, 2006), 180; Taner Akcam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2012), 147, 397; Eric D. Weitz, *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation* (Princeton: Princeton University Press, 2005), 6.

3 Stephan H. Astourian, *The Silence of the Land: Agrarian Relations, Ethnicity, and Power, Question of Genocide, Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (ed. by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, and Norman M. Naimark) (New York: Oxford University Press, 2011), 58; *The Armenian Question before the Peace Conference 1919, A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles, on February 26th, 1919* <https://archive.org/details/armenianquestion00pari/page/n4>, դիտվել է 17.04.2019; *Armenia and Kurdistan* (London: H.M. Stationery Office, 1920).

նաև այլ ավելի փոքր խմբեր, օրինակ՝ վրացիները, լազերը, թուրքմանները, ասորիները և հակոբիկյանները, զգալիորեն զիջում էին այս երկու գերիշխող խմբերին⁴:

Դարեր շարունակ հիմնականում հայերով բնակեցված այս շրջանների ժողովրդագրական պատկերը հետզհետե փոխվել էր: Քրդական բնակչության կշիռն ավելացել էր, ինչը նաև ուղղորդված ժողովրդագրական ինժեներիայի արդյունք էր: Օսմանյան կայսրությանը ձեռնտու էր գրեթե նույնաքանակ երկու մեծ խմբի հետ գործ ունենալ իր արևելյան սահմանների մոտ, քանի որ միշտ հնարավորություն էր ստեղծվում, նրանց միջև հակասություններն օգտագործելով, թուլացնելու երկու համայնքն էլ, ինչից Կ.Պոլիսը միշտ օգտվում էր:

19-րդ դարում հայ-քրդական հարաբերություններն ապրում էին լարվածության աճի մի շրջան, երբ միահյուսվում էին տարբեր խնդիրներ և հակասություններ, բախվում էին իրարամերժ շահեր և արժեհամակարգեր: Հիմնական լարումն անցնում էր հետևյալ գծերով՝ կրոնական իրողություններից բխող լարվածություն, տնտեսական մրցակցություն և հողային հարց, աշխարհաքաղաքական զարգացումների նկատմամբ վերաբերմունք, ինչպես նաև տարբերվող պատկերացումներ կայսրության ապագայի վերաբերյալ:

Արևմտյան Հայաստանը գտնվում էր քրդական փաստացի իշխանության տակ, ու թեև օսմանյան իշխանությունները շարունակ քայլեր էին ձեռնարկում՝ ուժեղացնելու պետության վարչական կառավարման աստիճանն այս տարածքներում, սակայն մինչև 19-րդ դարի 40-ական թթ. այն պարզ անվանական էր: Քրդական վերնախավը մշտապես փորձում էր օգտվել օսմանյան պետության տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի բարդություններից, պատերազմներում պարտություններից՝ մեծացնելու համար արդեն իսկ գոյություն ունեցող ինքնիշխանությունը:

Կայսրության հանդեպ քրդերի խնդրահարույց հավատարմությունը պարզ տեսանելի էր ամբողջ 19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության դեմ բռնկվող քրդական հուզումներում: Առաջինը 1805 թ. ապստամբեց Սուլեյմանիայի բաբան ցեղի առաջնորդ Աբդուրրահման փաշան, դրան հետևեցին 1812 թ. նրա որդի Ահմեդ փաշայի, 1815 թ. Վանի և Բայազեթի փաշայությունների քրդերի ապստամբությունները⁵, 1818 և 1820 թթ. զազաների և 1822 թ. հակակառավարական ելույթները, հատկապես զորեղ էին Ռևանդուզի, Հեքյարիի, Սինջարի և Դիարբեքիրի՝ 1828-39 թթ., Բադրխանի՝ 1843-1848 թթ. ապստամբությունները, 1854 թ. Եզդինշիրի ապստամբությունը, Վանի, Մուշի և Բիթլիսի շրջաններում մոթեկանի, ռաշքոթանի և սալիքի ցեղերի հակակառավարական ելույթները 1878 թ. աշնանը և Օբեյդուլլայի՝ 1880 թ. ապստամբությունը⁶:

4 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide, Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 39.

5 Василий Никитин, *Курды* (М.: Прогресс, 1964), 285.

6 Կարո Սասունի, *Քյուրդ ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները /ԺԵ դարն մինչև մեր օրերը/* (Պեյրուք, «Համազգային», 1969), 84; Hakan Özoğlu, “Nationalism” and Kurdish Notables in the Late Ottoman–Early Republican Era,” *International Journal of Middle East Studies* 33, no. 3 (2001): 390.

Մինչև 1850-60-ականները օսմանյան իշխանությունները քրդական ելույթներին ի պատասխան պատժիչ գործողություններ էին իրականացնում, որոնք աչքի էին ընկնում սանձարձակ բռնություններով և դաժանություններով: Երգնկայում (4-րդ բանակ) և Մոսուլում (5-րդ բանակ) տեղակայված զինվորական ուժերն իսկական սարսափի խորհրդանիշ էին դարձել քրդերի համար⁷: Յուրաքանչյուր ելույթից հետո մեծ աշիրեթապետությունները մասնատվում էին ու թուլանում, և հների փոխարեն առաջ էին քաշվում նորերը, որոնք իրենց բարձրացումով պարտական էին միայն սուլթանին: «Շարք մի շրջաններ, որոնք մեկ գորավար ցեղապետի կենթարկվելին, բաժանվեցին քանի մը ցեղապետներու միջև, որոնք իրենց նոր իրավունքներից ոգևորված, մեկը մյուսին դեմ կը լարվեին: Այս լարված դավադրական ցանցը իրական շահ մը կապահովեր թրքական կառավարութեան, որ ինքզինքը սկսած էր ապահով զգալ քրդական նոր բռնկումները»⁸: Այսպիսով, կայսրությունը մշտապես փորձում էր գտնել նոր դասավորվածություն՝ սեփական շահերը տվյալ տարածքներում առավելապես ապահովելու համար:

Կայսրության նկատմամբ քրդերի հավատարմության պակասը դրսևորվեց նաև 19-րդ դ. տեղի ունեցած երեք ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ (1828-29 թթ., 1853-56 թթ. և 1877-78 թթ.) իրենց պահվածքում: 1828-29 թթ. պատերազմի ժամանակ նրանք «դավաճանեցին» Օսմանյան կայսրությանը՝ ոչ միայն բոլոր միջոցներով խուսափելով մասնակցությունից⁹, այլև նույնիսկ թշնամու՝ ռուսների հետ բանակցությունների մեջ մտան¹⁰: 1853-1856 թթ. Ղրիմի պատերազմի ժամանակ, ցանկանալով մոբիլիզացնել կայսրության մուսուլմանական բնակչությանը, սուլթանը ջիհադ հայտարարեց, բայց այն առանձնապես չազդեց քրդերի վրա. նրանք կամ բացահայտ խուսափում էին ռազմաճակատում դուրս գալ ռուսների դեմ, կամ էլ առաջին իսկ լուրջ բախումից հետո դիմում էին փախուստի և նույնիսկ զենքն ուղղում թուրքական զորքի դեմ¹¹:

Հայկական բնակչությունը նույնպես որոշակի համակրանք էր դրսևորում Ռուսական կայսրության նկատմամբ, սակայն երկու փոքրամասնությունների այս նույն վերաբերմունքը լրիվ տարբեր հետևանքներ ունեցավ: Քրդերի այս «դավաճանական» պահվածքի արդյունքում Օսմանյան կայսրությունը սկսեց սիրաշահել քրդերին՝ փորձելով նրանց սեփական խաղի մեջ ներգրավել: Իր հերթին հայերի «անհավատարիմ» կեցվածքը հանգեցրեց լայնամասշտաբ կոտորածների, իսկ ավելի ուշ նաև բնաջնջելու քաղաքականության:

7 Սաաունի, *Քյուրս ազգային շարժումները*, 124:

8 Նույն տեղում, 97:

9 Michael Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century," *Middle Eastern Studies* 44, no. 2 (2008): 247.

10 Василий Потто, *Кавказская война*, т. 4 (М.: Центрполиграф, 2007), 41, 54; Վահան Բայրության, *Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին* (Երևան, «Հայաստան», 1989), 72:

11 Նույն տեղում, 118:

1860-ականներին տեղի է ունենում քրդերի նկատմամբ օսմանյան կառավարության վերաբերմունքի կտրուկ շրջադարձ¹²։ Լեոն գրում է. «Օսմանյան կառավարությունը փոխանակ պատժող և ճնշող հանդիսանալու, ինչպես եղել էր մինչ այդ, ընդգրկում էր սիրաշահել-գրավելու քաղաքականությունը և այդպիսով ոչ միայն անվսաս դարձնելու այս ռազմիկ տարրը, այլև պատերազմի դեպքում իր կողմն ունենալու համար։ Իսկ սիրաշահելու ամենալավ միջոցներից մեկն էր՝ թույլ տալ քրդերին, որ շահագործեն հայ երկրագործ ժողովրդին, ինչպես իրենք կկամենան»¹³։

Քրդերի նկատմամբ վերաբերմունքը մեղմելուն զուգահեռ, կոշտանում է հայերի հանդեպ դիրքորոշումը։ Ղրիմի պատերազմը ևս մեկ անգամ ցույց տվեց, որ հայերն ունեին ռուսական կողմնորոշում։ Այս պարագայում կայսրությանը սպառնացող երևույթն արմատախիլ անելու համար պետք էր ավելի սրել հայ-քրդական հարաբերությունները։ Դրա միջոցներից մեկը քրդերի մեջ այն տեղեկատվության տարածումն էր, թե հայերը, բրիտանացիների և ռուսների հետ համագործակցելով, ցանկանում են տիրել Արևմտյան Հայաստանին, թագավորություն ստեղծել այնտեղ՝ քշելով քրդերին¹⁴։

Հակահայկական, ինչպես նաև ընդհանրապես հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը լիովին համապատասխանում էր 19-րդ դարի վերջում սուլթան Աբդուլ Համիդի որդեգրած պանիսլամիզմի քաղաքականության հետ¹⁵։ Այն փաստացի ոչ թե կրոնական, այլ քաղաքական ծրագիր էր¹⁶։ Քրդական ազնվականության փոխարեն առաջին պլան են դուրս գալիս հոգևոր առաջնորդները՝ շեյխերը, որոնք նախկինում լոկ ցեղապետի խորհրդականներ էին, իսկ այժմ իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել ցեղերի տնտեսական ներուժը և քաղաքական իշխանությունը¹⁷։ Ընդգծվում էր առաջին հերթին քրդերի իսլամական, կրոնական ինքնությունը, ինչը, ըստ հայտնի թուրքագետ Ցուրխերի, միակ միջոցն էր 1877-78 թթ. աղետալի պատերազմից հետո առաջարկելու արևմտյան լիբերալ գաղափարներին համարժեք հավասարակշիռներ¹⁸։

Սուլթանը սկսեց Արևմտյան Հայաստան ուղարկել մուլաների և սեյիդների, որոնք մզկիթներում բորբոքում էին քրդական զանգվածների կրոնական ատելությունը հայերի հանդեպ։ Այնուհետև նա բարձրակարգ շքանշաններ ու զինվորական կոչումներ շնորհեց քուրդ ցեղապետներին։ Այսպես, օրինակ, սուլթանը Բադրխանի որդուն՝

12 Օրինակ, Բեդրխանն ու նրա տոհմը ոչ միայն չպատժվեցին բարձրացված ապստամբությունը ճնշելուց հետո, այլև նույնիսկ շնորհների արժանացան։

13 Լեո, *Թուրքահայ յեղափոխության գաղափարաբանությունը*, հ. Ա (Փարիզ, տպագրություն Պահրի եղբայր, 1934), 41; Բայբուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 122։

14 Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates," 256; Լեո, *Աղայալից* (Թիֆլիս, «Խորհրդային Կովկաս», 1925), 36; Մշակ (Թիֆլիս), 5/17 օգոստոսի 1880 թ., 3։

15 Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation* (New York: St. Martin's Press, 1980), 133.

16 Wilfrid Scawen Blunt, *My Diaries* (New York, 1932), 190 հղված է ըստ Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, 133.

17 Özoğlu, "Nationalism" and Kurdish Notables," 384.

18 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (New York: Oxford University Press, 1961), 174-82; Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 172-272 հղված է ըստ Erik-Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building. From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey* (London & NY: I.B.Tauris & Co Ltd, 2010), 68, 74.

Բահրի բեյին, սուլթանական գվարդիայի հրամանատարի աստիճան և երկրորդ կարգի «Մեջիդիե» շքանշան, ինչպես նաև ֆերիկի (գեներալի) կոչում շնորհեց՝ նրան ուղարկելով Արևմտյան Հայաստան «հատուկ հանձնարարությամբ»¹⁹:

Կայսրության «քրդական քաղաքականության» հաջորդ դրսևորումը համիդիե ջոկատների ստեղծումն էր:

Համիդիե ջոկատների ստեղծումը

1890 թ. նոյեմբերին թուրքական թերթերում պաշտոնական հաղորդում հրապարակվեց հիմնականում քրդերով²⁰ համալրված ռազմական ստորաբաժանումներ ստեղծելու մասին, որոնց շնորհվեց սուլթան Աբդուլ Համիդի անունը՝ Hamidiye Asiret Suvari Alaylari (համիդյան ցեղային հեծելազորի զորագնդեր), բաժանվեց համազգեստ ու զենք²¹: Համիդյան հեծելազորի կազմավորման գաղափարը մեծապես ոգեշնչված էր ռուսական կազակական ջոկատների օրինակով²²: Գաղափարի հեղինակը Շաքիր փաշան էր, ով հետագայում դառնալու էր Անատոլիայում բարենորոգումների իրականացման գերագույն կոմիսար, իսկ գնդերի կազմավորման գործը հանձնարարվեց Արևմտյան Հայաստանում տեղակայված չորրորդ բանակի մուշիր (մարշալ) Ջեքի փաշային²³: Հեծելազորի հիմնական նպատակը պետք է լիներ ռուսական ու պարսկական սահմանների պաշտպանությունն ուժեղացնելը²⁴, ինչը միանգամից առաջացրեց ռուսական կողմի դժգոհությունը և բերեց Ռուսաստանի դեսպանի բողոքին առ այն, որ դա կարող է լինել խաղաղության խաթարման պատճառ²⁵:

Համիդիե ջոկատների մեջ ներգրավվածությունն օժտում էր որոշակի առանձնանորիններով՝ կառավարության հովանավորությամբ, օրենքի առաջ որոշակի անձեռնմխելիությամբ, նրանց նվիրաբերում էին հողեր, համիդիեների անդամների ընտանիքներն ազատվում էին հարկերից, ինչպես նաև համիդիեում ներգրավվածն ազատվում էր կանոնավոր բանակային ծառայությունից²⁶: Քրդերը փաստացի դարձան օսմանյան

19 Մշակ, 10 (22) սեպտեմբերի 1880 թ., 3:

20 Շատ փոքր թվով ներգրավվեցին նաև այլ մուսուլման ժողովուրդներ՝ կարափափախներն ու չերքեզները, թույլատրվեց կազմել առանձին գնդեր՝ իրենց առաջնորդներով: Տե՛ս Ա-դո, Վանի, Բիթլիսի և Էդրոմի վիլայեթները (Երևան, «Կուլտուրա», 1912), 249:

21 Edwin M. Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities. A Reign of Terror* (Philadelphia: Hubbard Publishing co., 1896), 97; Turkey, No 1 (1892), 9; Great Britain. Foreign Office. *Further Correspondence Respecting the Conditions of the Population in Asiatic Turkey* (London: Printed for Her Majesty's Stationery Office (H.M.S.O.), 1892), 16.

22 Mesut Uyar and Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: from Osman to Atatürk* (Oxford: Praeger Security International, 2009), 240.

23 Владимир Минорский, *Курды, Заметки и впечатления* (Петроград: тип. В. Ф. Киришбаума, 1915), 11.

24 Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, 134.

25 Հւշակ (Լոստոն), 12 դեկտեմբերի 1890 թ., 4:

26 Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellions, 1880–1925* (Austin, Texas: University of Texas Press, 1989), 9; Архив Внешней политики России (АВПР), ф. Миссия в Персии, 1913, д. 69, л. 169–170 հղված է ըստ Ստեփան Պողոսյան, *Քրդերը և Հայկական հարցը* (Երևան, «Հայաստան», 1991), 88:

բանակի մաս: Իսկ այն հանգամանքը, որ մեկ համիդիեական ջոկատ ամեն տարի պետք է պահակային ծառայություն իրականացնել մայրաքաղաքում, ավելացնում էր նրա հեղինակությունը²⁷:

Հրամանի համաձայն՝ յուրաքանչյուր հեծելազորային գունդ պետք է իր շարքերում ունենար 512-ից 1.052 զինվոր: Մոտավորապես չորս տարում ձևավորվեցին շուրջ երեսուն գնդեր²⁸՝ 43.730 հեծյալ զինվորներով: 1908 թ. գնդերի թիվը հասավ 65-ի²⁹: Գնդերը հաճախ միավորում էին նույն աշիրեթի անդամներին, և դրանք գլխավորում էին աշիրեթների պետերը, որոնք ստանում էին զինվորական կոչումներ³⁰: Համիդիե գնդերի համալրման ընթացքում օգտագործվեց մի հնարք, որը մեծ տարածում գտավ Հայոց ցեղասպանության տարիներին. խոսքը բանտերից հանցագործներին ազատ արձակելու և նրանց սպանությունների մեջ ներգրավելու մասին է³¹: Օրինակ, Վանի գավառում հայտնի ավագակ Թ-աֆյուրը համիդիե մի գունդ ստեղծեց՝ այն համալրելով բանտերից ազատ արձակված մարդասպաններով³²: Նույնը կրկնվեց նաև Ամասիայում, որտեղ բանտերից ազատ արձակված ոճրագործ չերքեզներից 1.500-հոգանոց համիդիե գունդ կազմվեց³³:

Համիդիե գնդերի ստեղծումը ցույց էր տալիս, որ սուլթանը վերջնականապես որոշել էր հենվել այս տարածաշրջանում քրդական ցեղերի վրա: Դա պատահական չէր. Հայկական հարցի ակտիվացումից հետո Կ.Պոլիսը տենդագին փնտրում էր այն համայնքը, որի քաղաքական լոյալությունը հնարավոր կլիներ շահել: Մինչ այդ 19-րդ դարի ամբողջ ընթացքում անընդհատ կրկնվող քրդական ապստամբությունները ճնշելու քաղաքականությանը եկավ փոխարինելու քրդերին սիրաշահելու և օսմանյան համընդհանուր իսլամական համայնքի մեջ նրանց համաձուլելու ռազմավարությունը:

Որպես այս քաղաքական տեղաշարժի արտացոլում՝ սուլթանի հրամանով Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի ազդեցիկ քուրդ ցեղապետերը (նաև որոշ արաբ, կարափափախ և թուրքմեն առաջնորդներ) հրավիրվեցին մայրաքաղաք³⁴: 1891 թ. գարնանը քուրդ ցեղապետերը սուլթանի իրադրեհի³⁵ հիման վրա Տրապիզոնից հատուկ շոգենավով տեղափոխվեցին Կ.Պոլիս՝ նշելու Սելանիկ տոնը: Ճանապարհ-

27 George H. Hepworth, *Through Armenia on Horseback* (New York: E.P.Dutton & Company, 1898), 229.

28 Great Britain. Foreign Office. *Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey: 1892-1893* (London, 1896). Turkey, No. 3 (1896), հղված է ըստ Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, 134.

29 Uyar and Erickson, *A Military History of the Ottomans*, 240.

30 Great Britain. Foreign Office, Turkey, No 1 (1892), 16.

31 Դրա մասին տե՛ս, օրինակ՝ Սուրեն Մանուկյան, «Քրեական հանցագործների օգտագործման խնդիրը Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ», *Մերձավոր Արևելք (VIII): Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ* (Երևան, «Չանգակ-97», 2012), 342-349:

32 Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan* (The Harvill Press Ltd: London, 1948), 66-67.

33 Պողոսյան, *Քրդերը և Հայկական հարցը*, 91:

34 Uyar and Erickson, *A Military History of the Ottomans*, 203-204.

35 Իրադե (թուրքերեն՝ կամք, ցանկություն) – Օսմանյան կայսրությունում այսպես էր անվանվում սուլթանի անունից հրապարակվող հրամանագիրը:

հին նրանց հանգստի, սննդի, հագուստի և մնացած բոլոր կարիքներն ապահովվեցին սուլթանի անձնական միջոցներով: Կայսերական թիկնապահները «Դիանա» շոգենավով ընդառաջ գնացին ցեղապետերին և նրանց արժանավայել մեծարելով՝ հասցրին մայրաքաղաք: Այնտեղ քրդական զգեստներ հագած, մեկական սրով ու խենչավով զինված՝ նրանք կառքերով շրջում էին քաղաքի զանազան մասերում, հյուրասիրվում թանկագին օտարերկրյա հյուրերի նման³⁶: Նրանց ընդունեց անձամբ սուլթանը և ընծաներ ու իրենց ստորաբաժանումների համար տարբերանշաններ շնորհեց, որոնք կրում էին հերթական համար և տողեր Ղուրանից³⁷:

Համիդիե գնդերի կազմակերպումը պետք է ավարտին հասցնեք քրդերին թուրքական պետականությանը կապելու գործընթացը: Նախկինում անհնազանդ քրդերը պետք է դառնային օսմանյան միասնականության կարևոր երաշխիքներից մեկը, առավել ևս, որ Աբդուլ Համիդ II-ը քայլեր ձեռնարկեց երկրի զարգացումը պանիսլամիզմի գաղափարական հենքի վրա խարսխելու ուղղությամբ: Այս ընթացքում նաև թուլացվում էին խոշոր և անհնազանդ աշիրերները, տրոհվում ու մանրացվում: Համիդիե գնդերի հրամանատարներ էին նշանակվում ազդեցություն չունեցող, աննշան մարդիկ, ինչն առաջացնում և ուժեղացնում էր քրդական առաջնորդների ներքին հակամարտությունը³⁸: Ալաշկերտի, Մանազկերտի, Բուլանլիսի, Խնուսի, Վարդուլայի շրջաններում հասնանցի, ջիրբանցի, ջըռքքցի, բըլքքցի քրդերը իրար հետ կռվում էին համիդիեում ղեկավար դիրքի «աստիճանի մեծության, փառասիրության» համար³⁹:

Համիդիե գնդերը գրագետ սպաներով ապահովելու նպատակով 1892 թ. Կոստանդնուպոլսում և 6-րդ բանակային կորպուսի կենտրոն Բադդադում բացվեցին «աշիրեթային դպրոցներ»⁴⁰: Այս միջոցառումների մի ամբողջ համակարգի նպատակներ էին հռչակվում քոչվոր քրդերին քաղաքակրթելը և նրանց հորդանները կարգապահ դարձնելը⁴¹: Սակայն դա նույն, ավելի համապարփակ և համընդգրկուն խնդրի փուլերից մեկն էր: Դպրոցներում ուսանող քուրդ և արաբ աշակերտներին Թուրքիայի նկատմամբ հավատարմություն էին ներարկում⁴²:

Իհարկե, եղան նաև անխուսափելի շեղումներ: Բազմաթիվ անհնազանդ ցեղեր դարձան էլ ավելի անկախ ու ինքնագլուխ՝ հաճախ հրաժարվելով կառավարությանը հարկեր մուծելուց⁴³: Մի շարք ցեղեր էլ (օրինակ՝ Դիարբեքիրում և Բիթլիսում) իրենց հերթին չընդգրկվեցին համիդիեի համակարգի մեջ, իսկ Դերսիմում մերժումները

36 Պողոսյան, *Քրդերը և Հայկական հարցը*, 89:

37 Great Britain. Foreign Office, Turkey, No 1 (1892), 19, 37; Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, 226.

38 Սասունի, *Քյուրդ ազգային շարժումները*, 157:

39 Հւշակ, 20 նոյեմբերի 1894 թ., 102:

40 Минорский, *Курды*, 11.

41 Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году (Москва: Разсвѣтъ, 1896), 163.

42 Минорский, *Курды*, 11.

43 Բայրուրյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 212:

համատարած էին⁴⁴։ Թուրք-իրանական սահմանամերձ շրջանների մի շարք քրդական ցեղեր համիդիե գնդերի մեջ չմտնելու համար տեղափոխվեցին Իրան⁴⁵։

Սակայն ընդհանուր առմամբ համիդիե ջոկատների համակարգի ստեղծումը թույլ տվեց Օսմանյան կայսրությանն ուժեղացնել քրդական ցեղերի կապը կենտրոնական իշխանության հետ, և որպես դրա ամրապնդման հաջորդ քայլ՝ նրանց թույլատրվեց բացահայտ ու անթաքույց թիրախավորել հայկական բնակչությանը։ Իհարկե, հայկական բնակչության կողոպուտը և ճնշումը քրդական ցեղերի կողմից նոր երևույթներ չէին, սակայն հիմա դա օրինականացվում էր պետական իշխանության իրավունքով, որի մաս էին կազմում արդեն քրդական զինված ջոկատները։ Ինչպես գրում է այս տարիներին Օսմանյան կայսրությունով ճամփորդած Ջորջ Հեփվորդը, «քրդերը շատ ոգևորված էին սուլթանի գործողություններով և ավելի քան հպարտ՝ համագգեստ կրելու համար»⁴⁶։

Այսպիսով, համիդիեների ստեղծումը քրդերին որոշակիորեն մոտեցրեց Օսմանյան կայսրությանը, նրանց ընդգրկեց պետական ծառայության մեջ և բանակին մատակարարեց նոր կանոնավոր «խաֆիֆ սուվարի» թեթև հեծելազորով⁴⁷։

Հայկական բնակչության նկատմամբ բռնաճնշումները՝ որպես համիդիե հեծելազորի գործառնություններից մեկը

Ստեղծումից հետո համիդիե գնդերը ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ստանձնեցին ռազմառտիկանական գործառնությ։ Հայ բնակչության նկատմամբ բռնությունները, ապօրինի տուրքերը, կողոպուտը, թալանն ու տարատեսակ կամայականություններն ընդունեցին աներևակայելի մեծ ծավալ։ Ցանկացած դիմադրություն «հավասարազոր էր սուլթանի դեմ խռովության»⁴⁸ և բերում էր արյան մեջ դաժան ճնշման⁴⁹։ «Նրանց կողմից կատարված վայրագություններն աննկարագրելիորեն սարսափելի էին։ Որևէ մեկի նկատմամբ ողորմածություն չեն ցուցաբերում... Յուրաքանչյուր տարբեր չափի ավերածություններ ամենուրեք իրականացվել են թուրքերի օժանդակությամբ, իսկ երբ թուրքական կառավարությունն իսկապես ձգտել է կանխել հարձակումները, դա արել է հեշտությամբ»⁵⁰։

44 Ahmad Madhar Kamal, *Kurdistan during the First World War*, trans. Ibrahim Ali Maher (London: Saqi Books, 1994), 55 հղված է ըստ Zardykhan Zharmukhamed, "Ottoman Kurds of the First World War Era: Reflections in Russian Sources," *Middle Eastern Studies* 42, no.1 (2006): 73.

45 АВПР, Политархив, 1889-1894, հղված է ըստ Բայբուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 212-213։

46 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, 225.

47 Минорский, *Курды*, 11.

48 *Положение армян*, 161.

49 John A.R. Marriott, *The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy* (Oxford: Oxford University Press, 1951), 399.

50 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 98.

Այսպիսով, բացահայտվում էր համիդիե ջոկատների ստեղծման ևս մեկ նպատակ, որը սահմանապահ գործունեությունից պակաս կարևոր չէր կայսերական արքունիքի համար: Լեոն այս առումով գրում է. «Որքան և այս ձեռնարկությունը քողարկվում էր պատերազմական ընդհանուր նկատառումներով, ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր մնում, որ համիդիե գնդերի կազմակերպման ամենագլխավոր, եթե ոչ միակ, շարժառիթն է նրանց միջոցով հայերին զսպելը»⁵¹: Էրզրումում գլխավոր հյուպատոս Ա. Դեննետը նույնպես հաղորդում էր, որ համիդիե գնդերի կազմակերպման նպատակն է քրդերին օգտագործել՝ կայսրության արևելյան նահանգներում քրիստոնյա բնակչության ազատագրական միտումները ճնշելու համար⁵²: Սա ընդհանուր տեսակետ էր նաև անգլիացի ու ֆրանսիացի քաղաքական գործիչների ու դիվանագետների շրջանում: Օրինակ, 1895 թ. հուլիսի 26-ին Չեստերում տեղի ունեցած միտինգի ժամանակ Վ. Գլադստոնը հայտարարում էր. «Սուլթանը և Կ.Պոլսի կառավարությունը ֆորմալ ձևով հավաքագրեցին ոչ մի ռազմական կարգապահություն չունեցող մարդկանց, նրանցից կազմեցին կեղծ հեծելազորային գնդեր և այնուհետև արձակեցին նրանց՝ լիազորելով սուլթանական զինվորների դերում քայքայել ու ոչնչացնել հայ բնակչությանը»⁵³: Ավելին, դա չէին թաքցնում նաև իրենք՝ քրդերը: Թուրքիայում Բրիտանիայի հյուպատոս Հենթոնն Էրզրումից գրում էր, որ քրդերից շատերը «բացահայտորեն հաստատում են, որ նրանք նշանակվել են՝ ճնշելու հայերին, և որ նրանք հավաստիացում են ստացել, որ պատասխանատվության չեն կանչվի դատարանի առջև քրիստոնյաների դեմ գործած ցանկացած բռնության համար»⁵⁴: Ընդհակառակը, դատարանները բացահայտ պաշտպանում էին հայերի դեմ իրականացվող կամայականությունները: Համիդիե զինվորը փաստացի միապետ էր իր գործերում: Չկար որևէ օրենք, որը նա ստիպված կլիներ հարգել, նա ուներ անսահմանափակ իրավունքներ, կարող էր անել ինչ-որ ցանկանալ, իսկ եթե տեսականորեն քաղաքացիական կամ ռազմական դատարանը կանչեր նրան պատասխանատվության գողության կամ սպանության համար, Չեքի փաշան կազատեր նրան⁵⁵:

Բերենք անպատժելիության մի քանի օրինակ: «Դրոշակը» հաղորդում է. «Մուշում թափառական քիւրտերը օր ցերեկով օսմանեան զօրանոցէն մարթինի հրացան կ'տանան և շուկայէն զոռոգութեամբ անցնելով՝ առանց քաշուելու կ'ըսեն. «այս բոլորը ֆլլահներու (հայերու) համար է»: Իսկ Ալաշկերտում. «քրդերն ու թուրքերը, կառավարությունէն ստացած արտոնություններէն սիրտ առնելով, անասելի զազանություններ կընեն: Քրդական անկանոն գորքերը գյուղէ ի գյուղ շրջելով բարբարոսություններ ի գործ կը դնեն, կհափշտակեն տներու մեջ եղած-չեղածը, զարնելով ու անարգելով

51 Լեո, *Անցյալից*, 103:

52 АВПР, ф.30, оп.517, д.1571, л.5, հղված է ըստ Բայբուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 207:

53 *Facts about Armenia: Sassoon as reported by a native, Mr. Gladstone's speech, and Dr. Dillon's article on Armenia* (New York: E. Scott, 1895), 17-18.

54 FO 424-169, 21, FO 424/169, 30 հղված է ըստ Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, 134; Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response* (New York: Harper Perennial, 2004), 50; *Great Britain. Foreign Office, Turkey*, No. 1 (1892), 23.

55 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, 232.

կհեռանան»⁵⁶։ Մոտ երկու տասնյակ քրդեր, հարձակվելով Դերսիմի Շորտա գյուղի վրա, կողոպտում են, մի քանիսին վիրավորում և մեկ հոգու սպանում։ «Տեղական կառավարությանը լուր է տրվում... Իգուր են ջանում խեղճ հայերը, քանի որ կառավարությունը չի կարող քրդերի վրա բռնություն բանեցնել։ Մանավանդ, երբ սպանվողը հայ էր, բողոքներին երբեք կարևորություն չէր տրվում...»⁵⁷։

Իշխանությունները հայկական գյուղերում հետևողականորեն տեղակայում էին համիդիե գնդեր՝ նաև հայերին տնտեսապես հյուծելու նպատակով։ Բացի բացահայտ թալանից, քրդական հեծելազորի հրամանատարները հաճախ դրամով վարկավորում էին մշտապես կարիքի մեջ գտնվող հայերին՝ որպես երաշխիք ընդունելով նրանց անասունները, տներն ու բերքը, աստիճանաբար դառնում էին այդ գյուղերի տերերը՝ աղաներ։ Չկարողանալով պարտքերը վերադարձնել՝ հայերը ստիպված էին կատարել տարբեր տեսակի աշխատանքներ, իրենց լավագույն ձիերին հանձնել քրդերին և նույնիսկ տալ իրենց աղջիկներին⁵⁸։ Տնտեսական կյանքը դժվարացնում էր նաև անվտանգության ցածր մակարդակը։ Նույնիսկ մոտ բնակավայրերի միջև հաղորդակցությունը խիստ դժվարացել էր, անվտանգ երթևեկելը համիդիե հեծելազորի պատճառով անհնար էր դարձել⁵⁹։

Վիլայեթների իշխանություններն աշխատում էին հնարավորինս գործ չունենալ համիդիեների հետ, և սա իր հետ բերում էր ոչ միայն հայերի դժգոհությունը։ 1900թ. գարնանը Վասպուրականի հարյուրավոր թուրք գյուղացիների կողմից մի բողոք ուղարկվեց Վանի վալիին համիդիեների վայրագությունների մասին։ Երբ կառավարությունը հրաժարվեց քայլեր ձեռնարկելուց դրանք կանխելու ուղղությամբ, Վանի թուրքերը պատրաստեցին նաև Բարձր դռանն ուղղված մի հանրագիր՝ նույն պահանջներով՝ դրանք չկատարելու դեպքում ցանկանալով ստանալ այլ բնակչության վայրեր գաղթելու հնարավորություն։ Հայդերա աշիրեթի պետերը, համիդիե հրամանատար Հուսեյն փաշան, Հաջի Խեյմուր և էմին փաշաները տեսնելով, որ խնդիրը բարդանում է, հանգստացրին թուրքերին՝ խոստանալով դադարեցնել նրանց դեմ գործողությունները⁶⁰։ Որոշ տեղերում հուսահատության եզրին հասած տեղական բնակչության և համիդիե գնդերի միջև տեղի ունեցան զինված ընդհարումներ։ Օրինակ, 1900 թ. արաբական շամմար ցեղը զինված հակահարված տվեց Իբրահիմ փաշայի համիդիե գնդերին⁶¹։

Այսպիսով, անմիջապես բացահայտ գործադրվեց քրդական համիդիե ջոկատների ստեղծման մեկ այլ նպատակ՝ մշտական ճնշման տակ պահել հայկական

56 «Լուրեր Տաճկահայաստանից», *Դրոշակ* (Վիեննա), փետրվար 1892 թ., 5։

57 *Հւշակ*, 12 դեկտեմբերի 1890 թ., 6-7։

58 АВГПР, ф. Посольство в Константинополе, 1907, д. 4087, лл. 76-79 հղված է ըստ Պողոսյան, *Քրդերը և Հայկական հարցը*, 92։

59 Նույն տեղում։

60 Բայբուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 232-233։

61 Նույն տեղում, 234։

բնակչությանը՝ հնարավորինս թուլացնելով նրանց նաև տնտեսապես: Քրդերին նաև տրվում էին կայսրության հետ լավ հարաբերություններ պահելու, նրա կողմից հովանավորվելու առավելությունները: Հանցանքները քողարկելու, դրանք չնկատելու և փաստացի օրինականացնելու քաղաքականությունը Կ.Պոլսի կողմից քրդերին հանցակցության միջոցով կայսրությանն առավել ամուր կապերով միացնելու առաջին փորձն էր:

Հայկական կոտորածները և քրդերի դերակատարումը

1894-96 թթ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցան հայ բնակչության զանգվածային, լայնամասշտաբ կոտորածներ, որին զոհ գնացին կայսրության մոտ 200-300 հազար հայ քաղաքացիներ: Կոտորածները նախաձեռնվեցին որպես պատասխան Հայկական հարցը Բեռլինի կոնգրեսից հետո միջազգային դիվանագիտական օրակարգ մտնելու և հայերի հետևողական պահանջների Աբդուլ Համիդ II-ին՝ ի կատար ածել այդ պայմանագրից բխող Օսմանյան կայսրության պարտավորությունները⁶²: Սակայն ո՛չ օսմանյան կառավարությանն ուղղված խնդրագրերը, ո՛չ եվրոպական տերություններին հղած բողոքներն ու պահանջները կյանքի կոչելու իրենց իսկ կողմից հայտարարված բարենորոգումները, օգուտ չտվեցին: Օսմանյան կառավարությունը ձգձգում էր բարենորոգումների իրականացումը, իսկ Արևմուտքն այս հարցն օգտագործում էր ընդամենը որպես տնտեսական ու քաղաքական նպատակներով Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու միջոց:

1894-96 թթ. կոտորածները սուլթանի կողմից հայերին պատժելու փորձ էին՝ բարեփոխումներ պահանջելու և եվրոպական տերություններին դիմելու չտեսնված հանդգնության համար⁶³: Բացի դրանից, նվազեցվում էր հայկական ժողովրդագրական կշիռն Արևմտյան Հայաստանում: Հարյուր հազարավոր հայեր ոչնչացվեցին, տասնյակ հազարավորներն էլ արտագաղթեցին երկրից, քանի որ գրկվել էին գոյության համար անհրաժեշտ ամեն ինչից: Կոտորածները նաև հարվածեցին հայերի տնտեսական աճող ներուժին:

Քրդերն իրենց հերթին ակտիվորեն մասնակցեցին այս ջարդերին:

62 Համաձայն 1878 թ. հուլիսի 1-ին ստորագրված Բեռլինի պայմանագրի հոդված 61-ի. «Բարձր դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերբեզներից և քրդերից: Բարձր դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառումը»: Այսպիսով, համիդի ջոկատների ստեղծումը ուղղակիորեն Բեռլինի դաշնագրի խախտում էր, քանի որ այն ոչ թե ապահովում էր հայերի անվտանգությունը չերբեզներից և քրդերից, այլ ընդհակառակը՝ ստեղծում էր քրդերի կողմից հարուցվող խնդիրների ևս մեկ օջախ:

63 Vahakn Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (New York: Berghahn Books, 2003), 146.

Սասունի կոտորածը

Դեռ 1891-94 թթ. Սասունում սուլթանը փորձեց քրդերին ներքաշել հայերի կոտորածների մեջ: Կառավարության հրահանգով Բիթլիսի կուսակալ Թահսին փաշան հորդորում էր քրդական ցեղապետերին ու շեյխերին, որպեսզի նրանք աշիրեթներին ոտքի հանեն կիսասանկախ կարգավիճակ ունեցող Սասունի հայկական բնակավայրերի դեմ: 1891-1894 թթ. ընթացքում սասունցիները համառորեն դիմադրում և մի քանի պատասխան հակահարված էին հասցնում: Այսպես, 1893 թ. հունիսին նրանք հետ մղեցին քուրդ ցեղապետ Հուսեյնի ջոկատի հարձակումը, ով ձերբակալվեց եվրոպական տերությունների ճնշման ներքո, սակայն շուտով ազատ արձակվեց, իսկ հետո սուլթանի ձեռքից ստացավ շքանշան, փաշայի տիտղոս և գեներալի կոչում⁶⁴: Հաճախ Սասունում բնակվող քրդերը միանում էին հայերին, եկվոր քրդերի դեմ պայքարում՝ իրենց երկրամասից քշելու համար⁶⁵: Հայերին օգնելու կամ կոտորելու հողի վրա նույնիսկ ներքրդական արյունալի բախումներ են տեղի ունենում Մանազկերտում և Մուշում⁶⁶:

1894 թ. ամռանը Սասունը պաշարման օղակի մեջ վերցվեց: Չորրորդ զորաբանակի հրամանատար Զեքի փաշան Բիթլիսի կուսակալի մոտ հատուկ խորհրդակցություն հրավիրեց օսմանյան բարձրաստիճան կառավարական և զինվորական ներկայացուցիչների ու բազմաթիվ քրդական ազդեցիկ ցեղապետերի մասնակցությամբ (բազարանցոց, որշկոտանցոց, խարըկանցոց, Փենջարի, Ծովասարի վրա բնակվող խարզանցոց Բշերեկի մեծ աշիրեթապետը, Բելիկցոց պետերը, Խոյթի Բոնալիփի բոլոր իշխանները, մողըկանցի, խէչանցի գլխավորները, բազըկանցոց, ժաճըրգանցոց, խըկանցոց, խեյանցոց և Սիլվանիկի բոլոր ցեղապետերը և հյուսիսային բերդերու համիդիների Բեհմեդդին փաշան), որի ընթացքում հաջողվեց հայերի դեմ գործողություն իրականացնելու շուրջ համախմբել քրդական տարբեր ցեղերի, և որոշվեց Սասունի շարժումները խեղդել արյան մեջ: Հրաման տրվեց բոլոր քուրդ ցեղերին անհապաղ հավաքվել և հարձակվել Սասունի վրա: Միայն Բուլանըլիսի հայդարանցիք 300 հեծյալներով ներկայացան⁶⁷: Հայ գործիչներից ոմանք՝ Դամադյանը, Ռուբեն Շիշմանյանը (Երզնկացի քեռին), փորձեցին քրդերի հետ փոխըմբռնման եզրեր գտնել և նրանց չեզոք դիրքն ապահովել, բայց ապարդյուն⁶⁸:

Զեքի փաշայի 12- հազարանոց բանակը ստացավ կառավարությունից օժանդակ ուժեր Դիարբեքիից, Բիթլիսից, Մուշից, Էրզրումից, Խարբերդից, անգամ Հալեպից ու

64 *Turkey, N 1 (1896), Part 1* (London: H.M.S.O., 1896), 2, հղվում է ըստ *Հայոց պայքարություն*, հ. III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես – XIX դ. վերջ), գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես – 1918 թ.) (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, «Հանգակ-97», 2010), 516:

65 АВРР, Посольство в Константинополе, д. 3176, л. 24-25, *Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов*, ред. М. Г. Нерсисян (Ереван: Айастан, 1983), 25; «Վերջին լուր», *Հնչակ*, 25 հուլիս 1892 թ., 62:

66 Պողոսյան, *Քրդերը և Հայկական հարցը*, 105:

67 «Սասնոյ ապստամբութիւնը եւ կոտորածը», *Դրօշակ*, նոյեմբեր 1894, 2; Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 375:

68 Բայբուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 217:

Բաղդադից, որին միացան նաև համիդիե գնդերը՝ Բեհաէդդին փաշայի, Մահմադ էլ Աղասիի և այլ հրամանատարների գլխավորությամբ⁶⁹։ Սասունը դարձավ այն վայրը, որտեղ փորձարկվելու էին համիդիե գնդերի մարտունակությունը և նրանց նվիրվածությունը սուլթանին։

Սասունի հայ բնակչությունը հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց, սակայն ուժերն անհավասար էին։ Թուրքական և քրդական զորքերն ավերեցին շրջանի 40-ից ավելի հայկական գյուղեր, կոտորեցին ավելի քան 10 հազար մարդ։ Հազարավոր երեխաներ և կանայք առևանգվեցին քրդերի և թուրքերի կողմից։ Քրդերի և զորքերի դաժանություններն աննկարագրելի էին⁷⁰։ Սպանությունները զանգվածային էին և առանց տարբերակելու զոհերի սեռն ու տարիքը։ «Նրանք բոլորը անողոք սպանվեցին մղձավանջային արարածների, սև հագած զինվորների և սպիտակներով քրդերի կողմից։ Չինվորները, քրդերը և գաղթիկները⁷¹ հետապնդում էին հայերին՝ տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին, և խոցում ու սպանում առանց տարիքի կամ սեռի խտրության, բոլոր նրանց, ովքեր ընկնում էին իրենց ձեռքը»⁷²։

Հրամայված էր ոչնչացնել ամենքին և ամեն ինչ։ Անկախ այն բանից, մարդիկ հավատարի՞մ են եղել, վճարե՞լ են հարկերը, թե՞ ոչ։ Գյուղերից մեկի քահանան և երևելիները գնացին թուրք սպայի հետ հանդիպման՝ վճարած հարկային անդորրագրերով՝ որպես իրենց հավատարմության ապացույց և առհավատչյա, ողորմություն հայցելով, սակայն գյուղը շրջապատված էր, և բոլորին սրվախոլով արեցին⁷³։

Այս գործողությունների համար Ջեքի փաշան սուլթանից շքանշան ստացավ, իսկ քրդական չորս ցեղապետները կառավարության կողմից պարգևատրվեցին մետաքսյա դրոշներով⁷⁴։

Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը և քրդերը

Սասունի կոտորածները միջազգային լայն արձագանք ստացան։ Մամուլը լիքն էր տեղեկություններով, հոդվածներով. եվրոպական քաղաքներում նույնիսկ հանրահավաքներ կազմակերպվեցին՝ Թուրքիային դատապարտելու համար⁷⁵։ Այն նաև առիթ հանդիսացավ, որպեսզի մեծ տեղությունները վերջապես անդրադառնան Բեռլինի՝ 1878 թ. կոնգրեսի 61-րդ հոդվածից բխող իրենց պարտավորություններին։ Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի դեսպաններն ընդհանուր առմամբ համաձայնություն են տալիս Մեծ Բրիտանիայի կողմից հիմնականում Հայոց Պատրիարքարանի առաջարկ-

69 Turkey, N 1 (1896), Part 1 (London: H.M.S.O., 1896), 2.

70 *Геноцид армян в Османской империи*, 25-57; «Սասնոյ ապստամբութիւնը եւ կոտորածը», *Դրօշակ*, նոյեմբեր, 1894 թ., 2-4:

71 Ժանդարմները:

72 Turkey, no. 1 (1895), part 1, p. 171 հղվում է ըստ Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, 141:

73 “The Armenian Crisis in Turkey,” *Woman’s Journal*, April 6 (1895): 106, հղվում է ըստ Balakian, *Burning Tigris*, 56.

74 Հայ ժողովրդի պայքարություն, հ. 3, գիրք 1 (Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981), 519:

75 Լեո, *Անցյալից*, 104:

ների հիման վրա մշակված բարենորոգումների մի ծրագրի, որը և 1895 թ. մայիսի 11-ին սուլթանի կառավարությանը ներկայացվեց:

Ծրագրում հայաբնակ վեց վիլայեթներում (Էրզրում, Բիթլիս, Վան, Սվազ, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ (Խարբերդ), Դիարբեքիր) վարչական, ֆինանսական և դատաստանական կազմակերպության մեջ, բարեփոխումներ իրականացնելու վերաբերյալ առանձին գլուխներից բացի, կար 9-րդ գլուխը, որը կոչվում էր «Վերահսկողություն քրդերի վրա»: 24-րդ հոդվածում նշվում էր, որ յուրաքանչյուր նահանգում պետք է ստեղծվի մի առանձին պաշտոն՝ Աշիրեթ-Մեմսուրի թափառական քրդերին հսկելու համար: Պաշտոնյան օժտվում էր լայն լիազորություններով և պահակախմբով: «...Եթե նրանք որևէ չարագործություն անեն գյուղացիների սեփականության դեմ կամ որևէ զրկանք հասցնեն գյուղացիներին, այդ օրից սկսած կարգելվի նրանց որևէ տեղափոխություն կամ քոչ»⁷⁶: Փորձ էր արվում նաև քրդերին նստակյաց կյանքի և երկրագործության ընտելացնելու՝ նրանց որոշ հողեր հատկացնելով. «...այնպիսի տեղերում, ուր նրանց հաստատվելը չի կարող որևէ վնաս հասցնել նստակյաց ազգաբնակչության բարեկեցության և խաղաղությանը»⁷⁷: 10-րդ գլուխը վերաբերում է հենց «Համիդիե հեծելազորք»-ին: Ըստ առաջարկի՝ այն կարող է «գործածվել և բանակել միայն կանոնավոր զորքի գնդերի հետ միասին... Սովորական ժամանակներում, երբ համիդիե հեծելազունները ծառայության մեջ չեն, չպետք է կրի ո՛չ նշանազգեստ և ո՛չ էլ զենք»⁷⁸:

Սակայն այս ծրագիրը մյուսների նման չիրագործվեց, քանի որ Աբդուլ Համիդը Հայկական հարցի վերաբերյալ բոլոր հնարավոր քննարկումները կանխելու համար հայտարարեց, որ չի ցանկանում սահմանափակվել իր կայսրության միայն մի մասում, այսինքն՝ հայկական վեց վիլայեթներում վարչական բարենորոգումներ իրականացնելով, այլ դրանք ուզում է տարածել կայսրության բոլոր վիլայեթների վրա⁷⁹: Նա 1895 թ. օգոստոսին թուրքական կառավարության ծրագիր առաջ քաշեց, որը փաստացի մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի մերժում էր⁸⁰:

Հայկական կոտորածների բնույթը և հետևանքները

Կառավարության թողտվության պայմաններում քրդական ասպատակությունները շարունակվում էին: Փաստացի քրդերին տրված էր գործողությունների բացարձակ ազատություն: Բերենք ընդամենը մեկ օրինակ Բուլանըլի Շեյխ-Աղուբ գյուղի վրա նրանց կատարած հարձակումից և թալանից: Համիդիե հեծյալները գալիս մտնում էին հայ գյուղացիների տները և վերցնում էին այն ամենը, ինչ ցանկանում էին: Եթե տան տերը ուզում էր հետ ստանալ գողացվածը, ապա պարտավոր էր վճարել և թալանած

76 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբ.՝ Ջոն Կիրակոսյան (Երևան, «Հայաստան», 1972), 144:

77 Նույն տեղում, 143:

78 Նույն տեղում, 144:

79 Նույն տեղում, 148:

80 Turkey, N 1 (1896), *Correspondence Relative to the Armenian Question and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey* (London: H.M.S.O., 1896), 98-100.

ապրանքը հետ գնել քրդերից: 1894 թ. ամռանը համիդիները գյուղից երկու հարյուր ոչխար ընտրեցին ու տարան: Գյուղացիները բողոքեցին, և կառավարությունը երեսուրդի չափ զինվոր և ոստիկան ուղարկեց՝ ոչխարներին հետ բերելու համար, սակայն համիդիները կրակ բացեցին նրանց վրա, և զինվորները չհամարձակվեցին պատասխան կրակ բացել՝ պատճառաբանելով, որ հրաման չունեն կրակելու, իսկ եթե կրակեն, և նրանցից մեկը սպանվի, փրկություն չի լինի⁸¹:

Երբ 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին հայերը փորձեցին բարենորոգումների խափանման հարցը նորից բարձրաձայնել և Կ.Պոլսում մի քանի հազարանոց թափորով շարժվեցին դեպի Բաբը Ալի հրապարակ՝ իրենց հետ տանելով պահանջագրեր ապօրինություններին վերջ դնելու վերաբերյալ, նրանց ճանապարհը կտրող թուրքական ոստիկանությունը հրահրեց արդեն իսկ պատրաստված, մահակներով զինված թուրք և քուրդ խուժանի հարձակումը ցուցարարների վրա⁸²: Մի քանի օրվա ընթացքում Կ.Պոլսում կոտորվեց 2.000 հայ: Կ.Պոլսի ջարդերն ազդանշան էին գավառներում հայերի զանգվածային կոտորածների: Դրանք նաև ցույց տվեցին, որ եվրոպական տերությունները չեն պատրաստվում որևէ քայլ ձեռնարկել՝ սահմանափակվելով ձևական բողոքի նոտաներով:

Հայկական ջարդերը ներառեցին բոլոր վեց վիլայեթները՝ Սվազը, Խարբերդը, Դիարբեքիրը, Էրզրումը, Վանը և Բիթլիսը, ինչպես նաև Անկարայի (Կեսարիան շրջակայքով), Հալեպի, Տրապիզոնի վիլայեթները և Իզմիրի անկախ սանջակը: Հայաբնակ միակ վիլայեթը, որ զերծ մնաց ջարդերից, Ադանան (բացառությամբ Պայասի և Չոք-Մարգվանի՝ Դորթոլի) էր: Տեղի ունեցավ մեծ և փոքր չափերի հասնող *պոգրոմ*ների մի ամբողջ շարք Օսմանյան կայսրության տարածքով մեկ: Սպանություններն իրականացվում էին ամենադաժան ձևերով՝ ոչ միայն սառը զենքով, այլ նաև կենդանի այրելով և խեղդամահ անելով⁸³:

Մեծ տերությունները միայն նոյեմբերի կեսերին համաձայնության եկան՝ համատեղ գործողություն իրականացնելու, և դեկտեմբերի 12-16-ը Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ռազմանավերը մտան Դարդանել: Սա ժամանակավորապես դադարեցրեց հայկական կոտորածների առաջին փուլը:

1896թ. օգոստոսի 14 (26)-ին Կ.Պոլսում մի խումբ հայ երիտասարդներ գրավեցին «Բանկ Օտոմանը»՝ փորձելով միջազգային հանրության ուշադրությունն ուղղել դեպի հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները և ստիպել սուլթանին միջոցներ ձեռնարկել կոտորածները դադարեցնելու և բարենորոգումներ իրականացնելու ուղղությամբ: Սակայն դրամատան գրավումն ընդամենը առիթ դարձավ՝ մայրաքաղաքում հայերի կոտորածները վերսկսելու համար, որոնց մի քանի օրվա ընթացքում զոհ գնաց ավելի քան 10 հազար մարդ: Կոտորածները դուրս եկան մայրաքաղաքի սահմաններից և տարածվեցին Արևմտյան Հայաստանի սահմաններում:

81 «Պոլսանոց Շեյխ-Աղույ գիտի բնակչաց կրած հարստահարութեանց նկարագրութենէն մի թերթ», *Հաշակ*, 15 հունիսի 1895 թ., 67:

82 Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid* (London: Constable & Company Ltd, 1917), 253-254.

83 Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, 121-163.

Քրդերն ակտիվորեն մասնակցեցին կոտորածների և թալանի բոլոր փուլերին Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում: Այսպես, Ուրֆայում կոտորածները սկսվեցին քուրդ շեյխ մոլլա Սայիդ Ահմեդի կողմից մի հայ տղամարդու ծիսական սպանությունից, երբ վերջինիս պառկեցրին գետնին և գլուխը կտրեցին⁸⁴:

Խնուսում բոլոր չարագործություններ անողները համիդիե խմբերն էին, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 150-400 հոգուց, որոնք մերթընդմերթ, միացած կանոնավոր զորքին, ցերեկով հարձակումներ էին գործում: Յուրաքանչյուր գյուղի թալանը տևում էր 3-4 օր: Ընդ որում այդ ամենն անում էին բացահայտ՝ հայտարարելով. «Շաքիր փաշան թագավորի անունից հրաման է տվել քրդերին, թե հայերի գլուխներ կտրեք և նրանց ունեցվածքը կողոպտեցեք»: Իսկ քրդերի գործողությունների դեմ հայերի գանգատին կայմակամը պատասխանում է. «Ձեր վրա քրդերի հարձակման ժամանակ մի՛ դիմադրեք, որովհետև թագավորի հրամանն է»⁸⁵:

Մի ականատես էլ վկայում է Խարբերդից. «Մենք մեկ շաբաթ կամ տաս օր շրջապատված էինք դաշտում այրվող գյուղերի պատներով: Աստիճանաբար կրակի և դաժան չարագործների պատը մոտեցավ քաղաքին: Հարձակումը նախատեսվում էր կիրակի, նոյեմբերի 10-ին, քաղաքում որոշ խմբեր հարձակում գործեցին, բայց զինվորները քշեցին նրանց: Ներխուժող քրդերը, ռեզիմենտները (քրդերի տեսքով քողարկված թուրք զինվորները) դրան պատրաստ չէին: Երկուշաբթի՝ նոյեմբերի 11-ին, հարձակումը սկսվեց Հուսեյնի գյուղում (քաղաքից մի փոքր հեռավորության վրա գտնվող գյուղ), որտեղ 200 մարդ սպանվեց, և շատերը վիրավորվեցին, ապա շարժվեցին դեպի Սինամուղ կիրճ (քաղաքից մի բարձունք՝ հին ամրոցի ավերակներով), իսկ հետո՝ քաղաքի արևելյան հատված⁸⁶:

Նոյեմբերի 5-ին տեղի ունեցած Բալուի դաժանությունները նկարագրվում էին հետևյալ կերպ. «Շուկան և 50 կամ 60 տներ թալանվել են զինվորների և քրդերի կողմից: Հետո կառավարական տեղալը (բրոքեր) հրամայեց, որ մարդիկ խանութներ բացեն երեք մեդիջիդների (արծաթե դոլար) տուգանքի սպառնալիքով: Ասաց, որ ամեն ինչ անցել է, և այլևս ոչ մի վտանգ չի սպառնում: Քրդերը նորից եկան, բայց քշվեցին դեպի գյուղեր, որոնք թալանեցին: Շեյխը և նրա որդին քարոզում էին քրիստոնյաների դեմ... Շեյխի որդին ասաց, որ ծարավ է հայերի արյան համար, և հապաղելն անմտություն է: Նա հայտարարեց, որ պետք է անձամբ 43 մարդ սպանի: Նոյեմբերի 11-ին քրդերը հանկարծակի հայտնվեցին և սկսեցին սպանել: Միայն երկու հայեր դիմադրեցին: Մահացածների թիվը գնահատվում է 1200-2000: Մատուռը ավերվեց, տնակն ու դպրոցը վերածվեցին քարակույտերի: Վերապրածները մահանում են սովից: Ոչ մի նպաստ չի թույլատրվում: Բալուի շուրջ քառասունչորս գյուղեր ամբողջովին թալանված են, մոտ յոթը՝ հրդեհված: Խոշմաթից 20-30 կանայք եկել են բացարձակապես մերկ: Շատերը խոշտանգված են»⁸⁷:

84 Պողոսյան, *Քրդերը և Հայկական հարցը*, 108:

85 Նույն տեղում, 110:

86 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 428-429.

87 Նույն տեղում, 441:

Մարդինից մի ականատես նշում էր, որ Դիարբեքիրում խռովությունը սկսվեց նոյեմբերի 1-ին՝ ուրբաթօրյա աղոթքից հետո, և «...դրսից եկած քրդերը ձիավարելով թալանեցին և կրակի տվեցին շուկայի խանութները և հարևանությամբ գտնվող տները»։ Ավելի ուշ. «...քրդերին դուրս բերեցին քաղաքից և քաղաքի դարպասները փակեցին նրանց առջև, նրանք ուշադրությունը տեղափոխեցին դեպի գյուղեր։ Մեկը մյուսի հետևից գրավվեցին, թալանվեցին և շատ դեպքերում այրվեցին, կոտորածներն ընդհանուր առմամբ կախված էին գյուղերի կողմից դիմադրության աստիճանից»։ Դիարբեքիրից մինչև Բիթլիսի նահանգի Սիրտի սահման քրիստոնյաների բոլոր գյուղերն ավերվեցին։ Քրդերը համառորեն պնդում էին, որ քրիստոնյաների կոտորածի հրաման կար, սակայն Մարդինի քրիստոնյաները կաշառել են կառավարությանը՝ թաքցնելու այն և պաշտպանելու հայերին։ Երբ քրդերը հասկացան, որ կառավարությունն ու քաղաքը միասնական պաշտպանական միավոր են կազմել, նրանք նահանջեցին և հարձակման ալիքը տարածեցին արևելք՝ ճանապարհին վերցնելով Նիսիբիսը և մոտ քսան քրիստոնյա գյուղեր։ Վերջիններից շատերը նույնպես այրվել են։ Միոյատը, ինչպես նաև Մարդինը դիմադրեց բոլոր հարձակումներին⁸⁸։ Նկատվում էր մարտավարական որոշակի նմանություն։ Քրդերին չէին թողնում քաղաք մտնել, կամ առաջին իսկ հարձակումից հետո նրանք դուրս էին մղվում քաղաքից և նրանց՝ սպանելու ամբողջ ձգտումը տեղափոխվում էր շրջակա գյուղերի վրա։

Քրդերն ակտիվորեն մասնակցեցին Վանում հայերի դիմադրությունը կոտրելուն։ Քաղաքի վրա հարավից հարձակվել էին Նորատուզից, Խոշաբից, Աղբակից եկած քուրդ ամբոխն ու համիդիե հեծյալները։ Իսկ հյուսիսային կողմից գրոհում էին չամսիկցի, թակուրացի, մուկուրցի, մըլանցի քուրդ համիդեականները՝ Սաադեդդին փաշայի հրամանատարությամբ։ Արևմտյան կողմից թուրքերին միացել էին Ոստանից, Գավաշից, Կարճկանից և Շատախից եկած քրդական հրոսակալամբերը⁸⁹։ 1896 թ. հունիսի 3-8-ը տեղի ունեցած Վանի ինքնապաշտպանության թեժ մարտերն ավարտվեցին պայմանավորվածությամբ, որ ինքնապաշտպանության կազմակերպիչները կթողնեն Թուրքիան և թուրքական զորքերի ուղեկցությամբ կհեռանան Իրան։ Մոտ հազար տղամարդ՝ Վանի երիտասարդության սերուցքը, սահմանի մոտ կոտորվեց քրդական ցեղերի ակտիվ մասնակցությամբ⁹⁰։ Մ. Ավետիսյանի առաջնորդությամբ նահանջող զինվորներին շրջապատում և կոտորում են Խանասարի դաշտում դարանակալած Շարաֆ բեկի⁹¹ հրամանատարության տակ գտնվող քրդական հրոսակալամբերը, իսկ

88 Նույն տեղում, 475-476:

89 Հայ ժողովրդի պայքարություն, հ. 3, գիրք 1, 560:

90 Balakian, *The Burning Tigris*, 61; Ռաֆիկ Հովհաննիսյան, «Վանի 1896 թ. ինքնապաշտպանությունը», *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 7 (1976), 58-66:

91 1897 թ. հուլիսին ՀՅԴ Կովկասի շրջանային բյուրոյի որոշմամբ իրականացվում է Խանասարի արշավանքը, որը վրեժխնդրության գործողություն էր Վանից նահանջած զինյալների ոչնչացման համար։ Թիֆլիսը մագրիկ ցեղն էր։ Թեև ցեղապետ Շարաֆին հաջողվում է փախչել, սակայն ցեղը մեծ կորուստներ է տալիս (մանրամասն տե՛ս Համլետ Գևորգյան, *Նիկոլ Դուման* (Երևան, «Հրազդան», 2002), 58-107, Հովիկ Գրիգորյան, *Հայ ազապագրական պայքարի մարտավարությունը 1895-98* (Երևան, «Նոյան տապան», 2002), 62-58, Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցության պայքարին (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1992), 149-156:

Պետոյի և Մարտիկի գլխավորությամբ սահանջող խումբը Չովս-Կետուկում և Գարահիսար լեռան լանջերին ոչնչացվում է համիդեականների կողմից⁹²:

Խոսելով քրդերի մասնակցության մասին՝ պետք է շեշտել, որ այն զանգվածային էր և չէր սահմանափակվում միայն համիդիե ջոկատների կամ զենք կրելու ընդունակ տղամարդկանց մասնակցությամբ: Օրինակ, Մարաշից ականատեսը նկարագրում է. «...ամենասարսափելին քուրդ և թուրք կանանց ոգևորված լու-լու-լու գոչյուններն էին, որոնցով նրանք քաջալերում էին իրենց տղամարդկանց հարձակման»⁹³:

Նման զանգվածային մասնակցությունը չի կարելի բացատրել միայն կայսրության շահերին համապատասխան քրդերին օգտագործելու հանգամանքով: Քրդերը գործում էին առաջին հերթին սեփական հետաքրքրությունների ծիրում: Ջարդի օրերին սուլթանը և իր կառավարությունը քրդերին ներշնչում էին, որ բնաջնջելով հայությանը՝ նրանք կարող են դառնալ և՛ Քրդստանի, և՛ Արևմտյան Հայաստանի լիիրավ տերը⁹⁴: Դիլլոնը դա համարում է գոյություն ունեցող ծրագիր, որ առաջարկվել է կայսրության որոշ բարձրագույն պաշտոնյաների կողմից՝ դուրս մղել հայերին սահմանային շրջաններից և նրանց փոխարինել մահմեդականներով⁹⁵: Համիդյան կոտորածների հետևանքով տասնյակ հազարավոր հայեր հեռացան Արևմտյան Հայաստանից, իսկ նրանց լքված գյուղերն արագորեն լրացվեցին քրդերով և չերքեզներով: Ա-Դոն գրում է, որ Հայոց Ձորում քրդերը հաստատվեցին գլխավորապես 1896 թ. կոտորածներից հետո: Խոշաբ և Ուտան գավառակներում. «...կես դար առաջ ապրում էին բավականին մեծ թվով հայեր, այժմ... նրանց տեղը բռնել են... քուրդ տարրերը»: Մշո դաշտի 21 գյուղերում 1889 թ. 117, իսկ 20-րդ դարի սկզբում արդեն 554 քրդական տնտեսություն կար: Բազմաթիվ շրջաններ՝ ժամանակին հայերով բնակեցված, կա՛մ ամայացել են, կա՛մ դարձել քրդաբնակ ու թուրքաբնակ բնակավայրեր⁹⁶: 1893 թ. օգոստոսի 20-ին Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարին Թիֆլիսից գրված նամակում շարադրվում է. «45 թուրքահայ ընտանիք անցնում են սահմանը և հաստատվում Կարսի մարզում, և պատճառաբանում դա թուրքական իշխանությունների քաղաքականությամբ, երբ հայերը բռնի կերպով դուրս են մղվում սահմանային գոտուց, և իրենց հողերի վրա բնակեցվում են քրդերը»⁹⁷:

Կոտորածները նաև տնտեսական շահ ապահովեցին քրդական որոշ ցեղերի համար: 1890-ական թվականների ջարդերից հետո օսմանյան կառավարությունը երկրից հեռացած հայերի հողերը և գույքը փոխանցեց քրդերին: Հայերի համատարած հողագրկումը բերում էր նրանց տեղում քրդական վերնախավի տիրույթների ընդլայնման և նորերի առաջացման⁹⁸:

92 «Նամակներ պարսկա-տաճկական սահմանագլխից», *Դրոշակ*, 15 օգոստոսի 1896 թ., 139:

93 Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, 451, 452.

94 Սասունի, *Քյուրդ ազգային շարժումները*, 159:

95 Положение дел в Турецкой Армении и Турецкие зверства в Сасуне (Москва: Разсвѣтъ, 1896), 6.

96 Ա-Դո, *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները*, 183, հղված է ըստ *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. 6 (Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստ., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981), 276:

97 АВІР, Политархив, д. 3431, л. 307-308, հղված է ըստ *Геноцид армян в Османской империи*, 23:

98 Քրդերի հարձակումների և կամայականությունների հետևանքով հայկական գյուղերի դատարկ-

Թեև 1890-ական թթ. քրդերը հիմնականում ներգրավվեցին հայերի կոտորածներում, սակայն առանձին ցեղապետերի (օրինակ՝ Ջեզիրեից հյուսիս բնակվող քրդական ցեղերի առաջնորդ Մուստաֆա աղան, Մոկսի քրդերի ցեղապետ Մուրթուլլա բեյը, Հուսեյն փաշան ադիլջևագում, Հաջի խանը Նորդուզում, Իբրահիմ փաշան Շեիրիվերանում և այլն⁹⁹) գլխավորությամբ գործող ցեղեր չմասնակցեցին կոտորածներին և երբեմն հայերին վերցրին իրենց պաշտպանության տակ:

Ռիչարդ Տերմենը դա բացատրում է այն հանգամանքով, որ. «...բազմաթիվ քրդական պետեր գիտակցում էին, որ հայերի ոչնչացումը իր հետ կրերի հողագործության և արդյունաբերության լրիվ անկում, ինչի պատճառով նրանք ոչ միայն չէին կոտորում իրենց շրջաններում ապրող հայերին, այլև հակառակը, նրանց պաշտպանում էին զինվորական քրդերից»¹⁰⁰: Քրդերը միշտ էլ թալանել են քրիստոնյա գյուղերը, բայց երբեք ոչ այդպիսի չափերով և վայրագությամբ, քանի որ միշտ գիտակցել են, որ քրիստոնյաներին ամբողջությամբ քայքայելը հակասում է իրենց իսկ շահերին, քանի որ այդպես իրենք սպանում են ոսկե ձվեր ածող սագին¹⁰¹:

Համիդյան կոտորածներին մասնակցած ոճրագործները չէին պատժվում: Ավելին, սուլթանը մերժեց Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթների հայ բնակչության դահիճ, հայգերանլի ցեղի առաջնորդ Հուսեյն փաշային դատի տալու դեսպանների պահանջը¹⁰²: Ընդհակառակը, նա պարգևատրվեց ոսկե մեդալով: Սուլթանական պարգևների ու շքանշանների արժանացան նաև ջարդերի ժամանակ «աչքի ընկած» այնպիսի քուրդ ֆեոդալներ, ինչպիսիք էին Էմին փաշան, Հաջի Խեյմուր փաշան, Դարվազ խանը և ուրիշներ¹⁰³: Սակայն միաժամանակ որոշ ցուցադրական պատժամիջոցներ իրականացվեցին՝ Եվրոպայի աչքում պատասխանատվությունը կառավարության վրայից հանելու համար: Մի քանիսից թալանած ավարը հետ վերցվեց և չնչին գներով վերադարձվեց հայ տերերին: Կառավարությունը հրահանգում է Ալա բեկին անձամբ գնալ այն քրդերի վրա, որ ավերել են Սասունը: Ալա բեկը 200 ձիավորով նախ՝ գնաց ջիբրացի ցեղերի վրա, բայց նրանք հրաժարվեցին որևէ բան վերադարձնելուց: Ալա բեկը դիմեց հասնանցոց ցեղին, որոնց առաջնորդ Ֆաթի փաշան բերվեց Խնուս և բանտարկվեց՝ հետագայում 400 ոսկի կաշառքով միայն ազատվելով: Ցեղապետերի մի մասն էլ, ինչպես օրինակ՝ Աղամի աղան, ազատվեցին, քանի որ սպառնացին, որ կբացահայտեն դեսպաններին, որոնք սուլթանի դրդմամբ մասնակցել են հայկական կոտորածներին¹⁰⁴:

ման և քրդերի ձեռքն անցնելու բազմաթիվ դեպքերի մասին տե՛ս օրինակ՝ *Положение дел в Турецкой Армении и Турецкие зверства в Сасуне*, 37-42:

99 Բայրուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 227-228:

100 Ричард Термен, *Отчет о полевой поездке 1907 в Ванском, Битлисском и Диарбекирском вилайетах* (Тифлис: тип. Штаба Кавк. воен. окр., 1909), 51.

101 *Great Britain. Foreign Office*, no. 2, 288 հղված է ըստ Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, 170-171:

102 Բայրուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 230:

103 АВГР, Посольство в Константинополе, 1897, д. 3516, лл. 1-4, 9, 11, 12, հղված է ըստ Բայրուրդյան, *Հայ-քրդական հարաբերությունները*, 231:

104 «Սասունի կռիւը», *Դրօշակ*, հունվար, 1895 թ., 6-7:

Հանցակցությունը որպես համախմբման մակարդակի բարձրացման գործոն

Հանցակցությունը հաճախ դառնում է խմբի անդամների միջև կապերի ամրապնդման կարևորագույն գործոն: Մասնակցելով ծանր հանցագործության իրականացմանը՝ հանցագործները ձեռք են բերում համախմբվածության ավելի ամուր մակարդակ, սկսում են նույնականացնել միմյանց և դառնում են առավել մտերիմ: Սա բավականին հիմնավորված պնդում է քրեագիտության և սոցիալ-հոգեբանության որոշ տեսությունների մեջ¹⁰⁵:

Հայտնի քրեագետ, Սենթ Լուիսի Միսսուրիի, հետազայում Արիզոնայի համալսարանների պրոֆեսոր Սթոք Դեբերն իր առաջարկած էսկալասիայի հիպոթեզում նշում է, որ խմբի համախմբվածությունը (cohesiveness) և հանցավորությունը կարող են փոխադարձաբար ամրապնդվել: Բռնությունը և սպառնալիքը կարող են մեծացնել համախմբումը, ինչն իր հերթին հանգեցնում է հետագա բռնության ավելացման: Այսպիսով, նա նկատում է, որ հանցավորությունն ավելացնում է հանցախմբի միասնությունը, համերաշխությունը՝ նրա անդամներին միավորելով միասնական թշնամու դեմ, ընդգծելով փոխադարձ կախվածությունը միմյանցից¹⁰⁶:

Պատահական չէ, որ այս գործիքը կիրառվում է գաղտնի կամ հանցավոր շատ խմբերի կողմից նոր անդամների անդամակցության ժամանակ, երբ կարիք է լինում ապահովել նոր գործընկերների ոչ միայն ներառումը սեփական համակարգ, այլ նաև նրանց կապի ամրապնդումն արդեն իսկ գոյություն ունեցող համայնքի հետ:

Այս պարագայում, օրինակ, կարելի է հիշել 19-րդ դարի վերջին Ռուսաստանում գործող «Ժողովրդական պատիժը» կազմակերպության կողմից իրականացված մի գործողություն, որը պատմության մեջ մնաց որպես «ուսանող Իվանովի սպանություն»:
Հեղափոխական կազմակերպության ստեղծող և առաջնորդ Սերգեյ Նեչանը հեղափոխության վերջնական նպատակներին հասնելու ճանապարհին ծայրահեղ միջոցների կիրառման կողմնակից էր: Արտերկրում ծանոթանալով հայտնի հեղափոխական գաղափարախոսներ Մ. Բակունինի, Ն. Օգարովի և Ա. Գերցենի հետ՝ նա 1869 թ. ստեղծում է գաղտնի, անլեգալ գործող մի խմբակ, որի հիմքում խիստ կարգապահություն էր և իր մենիշխանության վրա հիմնված բռնապետությունը¹⁰⁷: 1869 թ. նոյեմբերի 21-ին Նեչանը կազմակերպում է Պետերբուրգի Պետրովյան ակադեմիայի ուսանող Ի. Իվանովի խմբակային սպանությունը, որն իրականացվեց իր սեփական իշխանության դեմ ընդվզման բացառման, նաև խմբի մյուս անդամներին կազմակերպության հետ ավելի ամուր կապով միացնելու համար¹⁰⁸:

105 Karine Descormiers and Raymond R. Corrado, "The Right to Belong: Individual Motives and Youth Gang Initiation Rites," *Deviant Behavior* 37, no. 11 (2016): 1357; Scott H. Decker, "Collective and Normative Features of Gang Violence," *Justice Quarterly* 13 (1996): 243–264; James D Vigil, "Group Processes and Street Identity: Adolescent Chicano Gang Members," *Ethos* 16 (1988): 421–445.

106 Decker, "Collective and Normative Features of Gang Violence," 263.

107 Елена Перевалова, "С. Г. Нечаев и «нечаевское дело» в оценке газеты «Московские ведомости»,» <http://www.mediascope.ru/1596>, դիտվել է 11.10.2018:

108 П. Аврич, Бакунин и Нечаев, <https://history.wikireading.ru/277709>, դիտվել է 15.10. 2018:

Այս համախմբման համար կատարված ծիսական սպանության (երբեմն իրական, երբեմն սիմվոլիկ) գաղափարը լայնորեն տարածված էր նաև ինիցիացիայի՝ ներքսածության¹⁰⁹ ընթացքում: Ներքսածությունն ինքն իր գործողությամբ հենց համախմբվածության մեծ աստիճան հաղորդելու հիմնական նպատակ ունի: Է. Հոբսբաւումը նշում է. «...մարդուն հատուկ խմբի մեջ ինիցիացիային շրջապատող հանդիսավոր արարողությունը կոչված էր ցույց տալու իր բացարձակ տարբերությունը մյուս խմբերից և ամենաուժեղ հնարավոր կապերով նրան կապել տվյալ խմբի հետ: Այն ներառում էր խորհրդավոր վախ ներշնչելու, թեկնածուին փորձելու բաղադրիչ, որը ծանոթացնում էր նրան խմբի գաղտնիքներին և իր բարձրակետին էր հասնում ինչ-որ հատուկ ձևով՝ հանդիսավոր հայտարարության, սովորաբար երդման և որոշ արարողության միջոցով, որն իր հերթին խորհրդանշում էր խմբի մեջ թեկնածուի ներառումը»¹¹⁰:

Գաղտնի կազմակերպություններում ներքսածության ծեսերն ունեն կենտրոնական դեր¹¹¹, ինչպես նաև դրանք կարևոր են հանցավոր խմբերի համար:

Այսպես, կանադական Սայմոն Ֆրեյզերի համալսարանի գիտնականներ Ռայմոնդ Քորրադոն և Կարինե Դեսքորմյերսը երիտասարդական հանցախմբեր ներքսածության, ներգրավման ծեսերի հետազոտության ընթացքում ուսումնասիրեցին հանցավոր խմբերի 54 մասնակիցների ներգրավման գործընթացի համատեքստը և բնույթը: Հարցազրույցները և հետազոտությունն իրականացվել էին Կանադայի, Բրիտանական Կոլումբիա նահանգի Վիկտորիա և Բրնաբի բնակավայրերում 1998-2012 թթ.: Այդ ընթացքում բացահայտվեց ներքսածության երեք ձև՝ սեփական անձի նկատմամբ իրականացվող բռնության գործողություն (ego violent event), հանցագործության իրականացում և մյուսների հանդեպ ընդգծված բռնություն: Հանցախմբի անդամները պարտավոր էին որոշակի հանցավոր, բռնության գործողության միջով անցնել՝ հանցախումբ ներգրավվելու համար¹¹²: Չիկագոյի համալսարանի պրոֆեսոր Իրվինգ Սպերգելը նշում է. «Ըստ հանցախմբի սովորության, խմբավորման անդամ դառնալու ծեսերը տարբեր են լինում՝ սկսած մեծ քանակի ակոհող օգտագործելուց, թմրանյութերի օգտագործումից կամ վաճառքից, խմբի այլ անդամների հետ կովելուց, խանութից գողություն կատարելուց մինչև հակառակորդ բանդայի անդամին գնդակահարելը: Կանանցից կարող են պահանջել սեռական հարաբերություն ունենալ խմբի տղամարդկանցից մեկի հետ

109 Ներքսածություն բառը կիրառվում է որպես initiation բառի թարգմանություն, որպես խմբի մաս կազմելու համար որոշակի ծեսի, գործողությունների մի համակարգի նկարագրություն: Հայերեն բառերի համար շնորհակալ ենք Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի դասախոս Դավիթ Իսաջանյանին:

110 Eric J. Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries* (New York: Norton, 1959), 154 հղվում է ըստ Joel Best and Mary M. Hutchinson, "The Gang Initiation Rite as a Motif in Contemporary Crime Discourse," *Justice Quarterly* 13 (1996): 395.

111 Georg Simmel, *The Secret Society*, in *The Sociology of Georg Simmel*, ed. by K.H. Wolff (New York: Free Press, 1950), 345-76 հղված է ըստ Best and Hutchinson, "The Gang Initiation Rite as a Motif in Contemporary Crime Discourse," 395.

112 Descormiers and Corrado, "The Right to Belong: Individual Motives and Youth Gang Initiation Rites," 1341.

կամ մենամարտել կանանց խմբավորման առաջնորդի կամ հիմնական անդամներից մեկի հետ¹¹³:

Լոս Անջելեսի հանցախմբերն ուսումնասիրող Ս.Դեկերը նաև ավելացնում է, որ նոր անդամներն ունեին ընտրություն՝ կա՛մ ենթարկվել ծիսական ծեծի, կա՛մ «գնալ առաքելության»: Գնալ առաքելության նշանակում էր, որ նոր անդամները պետք է ներգրավվեին բռնության գործողության մեջ, սովորաբար հակառակորդի հանցախմբերի անդամների դեմ¹¹⁴: Հանցախմբի նոր անդամներից կարող էին պահանջել մասնակցել զինված կողոպուտի, մեքենայից կրակոցներ արձակելու գործողության, հարձակումների, բռնաբարության կամ նույնիսկ սպանության, թմրամիջոցներ տեղափոխելուն: Նման գործողությունների թիրախ կարող էին դառնալ ինչպես մրցակից հանցախմբերի անդամները, այնպես էլ անմեղ մարդիկ¹¹⁵: Թեև Բեսթը և Հաթչինսոն իրենց հետազոտության մեջ պնդում են, որ պատահական անցորդների նկատմամբ բռնությունն ընդամենը քաղաքային առասպել է¹¹⁶, սակայն հանդիպում են նաև նման օրինակներ:

Նման օրինակ կարող է լինել 2007 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնում Յասին Աբդիրահմանի սպանությունը: 22-ամյա երիտասարդը հարձակման ենթարկվեց բեյսբոլի փայտերով, կտորած շշերով և դանակներով զինված դիմակավորված երիտասարդների խմբի կողմից և հետագայում հիվանդանոցում մահացավ ստացված վնասվածքներից: Ավելի ուշ պարզվեց, որ նա թիրախավորվել էր որպես MDP կոչվող հանցախմբի անդամակցության ծիսակարգի՝ ներքսածության մաս:

Ըստ վկաներից մեկի՝ Մոհամեդ Ավեյսի. «...հանցախմբին անդամակցելու համար պետք էր վնաս հասցնել ինչ-որ մեկին՝ ապացուցելու համար խմբի անդամ դառնալուն արժանի լինելը»: Եվ զոհ դարձած Յասինը պատահական զոհ էր, ընդամենը թիրախավորվեց որպես ինիցիացիայի՝ ներքսածության մաս¹¹⁷:

Իհարկե, ցեղասպանագիտության մեջ այս ասպեկտն ուսումնասիրված չէ, սակայն կարծում ենք, որ այդ ոլորտի զարգացումը հեռանկար ունի: Այս հոդվածում քրդե-

113 Irving A. Spergel, *The Youth Gang Problem: A Community Approach* (New York: Oxford University Press, 1995), 91, հղված է ըստ Best and Hutchinson, "The Gang Initiation Rite as a Motif in Contemporary Crime Discourse," 390.

114 Scott H. Decker and Barrick Van Winkle, *Life in the Gang: Family, Friends, and Violence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 255 հղված է ըստ Descormiers and Corrado, "The Right to Belong: Individual Motives and Youth Gang Initiation Rites," 1343.

115 Նույն տեղում, 347-348:

116 Best and Hutchinson, "The Gang Initiation Rite as a Motif in Contemporary Crime Discourse," 383-404 հղված է ըստ Descormiers and Corrado, "The Right to Belong: Individual Motives and Youth Gang Initiation Rites," 1343.

117 "Armed Gang Kill Innocent Student as Part of 'Gang Initiation,'" <https://www.dailymail.co.uk/news/article-481350/Armed-gang-kill-innocent-student-gang-initiation.html>, դիտվել է 13.10.2018; Paul Cheston, "12-year-old Boy Who Took Part in Gang Killing of Innocent Student," <https://www.standard.co.uk/news/12-year-old-boy-who-took-part-in-gang-killing-of-innocent-student-6762073.html>, դիտվել է 13.10.2018; Andy Bloxham, "Teenager Responsible for Notting Hill Carnival Stabbing was Spared Jail Two Years ago," <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/crime/8913959/Teenager-responsible-for-Notting-Hill-Carnival-stabbing-was-spared-jail-two-years-ago.html>, դիտվել է 13.10.2018; "Student's Killer Posed on Website," http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/england/london/8010810.stm, դիտվել է 13.10.2018:

րի ներգրավման մի շարք պատճառների շարքում առաջարկում ենք քննել նաև այս վարկածը, քանի որ Օսմանյան կայսրությունն ուներ բոլոր հնարավոր ռեսուրսները՝ հայերի նկատմամբ պատժիչ գործողություններ իրականացնելու սեփական միջոցներով, ինչը բազմիցս արել է քրդական ապստամբությունների ժամանակ: Հնարավոր է, որ տվյալ մարտավարությունը կիրառվել է, քանի որ նշված ժամանակահատվածում Կ.Պոլիսը տեսանելի ջանքեր էր գործադրում՝ լուծելու մի հստակ խնդիր՝ ներգրավելու տերության արևելյան վիլայեթներում մեծ կշիռ ունեցող քրդական ցեղերին օսմանյան միասնական քաղաքականության մեջ, և «համատեղ գործած հանցագործությունը» համախմբման լավագույն լուծումներից էր:

Հայկական կոտորածներին քրդերի ներգրավման պատճառները

Օսմանյան կայսրությունը, քրդերին ներգրավելով հայերի դեմ իրականացվող շարունակական բռնաճնշումների, ունեցվածքի թալանի և զանգվածային սպանությունների մեջ, համիդիե հեծելազորային ջոկատներ ստեղծելով, մի քանի խնդիր էր լուծում:

Նախ՝ այն ընդհանուր առմամբ լուծում էր Պարսկաստանի հետ սահմանի պաշտպանության խնդիրը՝ այն ավելի ամրապնդելով: Սակայն հռչակված նպատակից բացի, վերոնշյալը թույլ տվեց լուծել այլ, միգուցե ավելի կարևոր խնդիրներ:

Համիդիե գնդերն ավելի ուժեղացրին ճնշումը հայկական ազգաբնակչության նկատմամբ: Դա կարևոր էր՝ կասեցնելու համար 19-րդ դարի հայկական ազգայնականության վերելքը, որը լիովին տեղավորվում էր ժամանակի եվրոպական ազգայնականության ալիքի մեջ: Մեկը մյուսի հետևից Եվրոպայում ստեղծվում էին ազգային պետություններ, և հենց ազգային չափորոշիչն էր դառնում հանրության համախմբման գլխավոր ցուցիչը և գրավականը: Այս երևույթը տեղի էր ունենում նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր ազդեցիկ էթնիկ (արաբական, քրդական) խմբերի բուրժուազիայի ձևավորման ձևով¹¹⁸: Հենց այս շրջանում են ծնունդ առնում հայկական առաջին կուսակցությունները և որպես առաջնային նպատակ՝ կարևորվում է հայկական բարեփոխումներ իրականացնելու գաղափարը: Այս զարգացումները չափազանց վտանգավոր էին կայսրության համար: Մեկը մյուսի հետևից տարբեր ժողովուրդների մոտ ազգայնականության ծաղկումը բերում էր փոքրամասնությունների անկախությանը և անջատմանն օսմանյան պետությունից: Քրդական մշտական ճնշումը կոչված էր վիժեցնելու այդ գործընթացն արևելյան նահանգներում՝ հետևողականորեն թուլացնելով հայկական համայնքի ներուժը:

Սրա հետ սերտորեն կապված է քրդերի կողմից հայկական տնտեսությանը հասցվող հարվածների քաղաքականությունը՝ երկակի հարկահանությունը, հայ գյուղացիների անպատիժ թալանը, հայկական հողերի փոխանցումը քրդերին, ամբողջական գյուղերի դատարկումը և այնտեղ քրդերի և չերքեզների բնակեցումը, ինչը հետզհետե հյուծում էր հայկական տնտեսական հնարավորությունները:

118 Fatma M. Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (New York: Oxford University Press, 1996), 134–37, համեմատության համար տե՛ս Simon Payaslian, *The History of Armenia, From the Origins to the Present* (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 117.

Վերջապես քրդական համիդիե գնդերի ստեղծման շնորհիվ նրանց ներառելով պետական ծառայության մեջ և տալով ցանկացած հանցանք իրականացնելու ազատություն՝ Օսմանյան կայսրությունը բացառում էր հայ-քրդական հնարավոր դաշինքը, ինչի հավանականությունը սարսափեցնում էր Բարձր դռանը, առավել ևս, որ այս շրջանում հայկական շրջանակներն ակտիվ աշխատանք էին տանում այդ ուղղությամբ՝ փորձելով քաղաքակրթելու միջոցով քրդերի հետ խաղաղ համակեցության եզրեր գտնել։ Դրա վիժեցման ձևերից մեկն էլ քրդերին հայկական անկախ պետականության ստեղծման ուրվականով սպառնալն էր։

Քրդերին ներգրավելով հայերի սպանության մեջ և նրանց ձեռքերով սև գործն անելով՝ Կ.Պոլիսը հնարավորություն էր ստանում հետագայում ամբողջ մեղքը բարդելու «վերահսկողությունից դուրս եկած վայրի քոչվորների» վրա¹¹⁹ խուսափելով արտաքին աշխարհի քննադատությունից և հեղինակության կորստից։

Օսմանյան կայսրության համար ոչ կանոնավոր ուժերի օգտագործումը՝ «սև աշխատանքը» կատարելու համար, ավանդական քաղաքականություն էր,¹²⁰ և համիդիենների օգտագործումը 1894-96 թթ. սրա վառ դրսևորումն էր։ Կան դեպքեր, որ ջարդերի ժամանակ պատասխանատվությունն ամբողջությամբ քրդերի վրա բարդելու նպատակով թուրքական զորքերը հաճախ գործում էին քրդական տարազով¹²¹։

Սակայն կարևորագույն խնդիրը հավանաբար քրդերին Օսմանյան կայսրության հետ կապելու հրամայականն էր։ Քրդերը երբեք հավատարիմ չեն եղել կայսրությանը, նրանք միշտ խնդիրներ են առաջացրել իշխանությունների համար, որոնք միշտ նրանց դեմ զորք են ուղարկվել և արյուն թափել¹²²։ Վ. Ֆ. Մինորսկին նշում է, օրինակ, որ նույնիսկ երբ քրդերը հրաժարվում էին հայերի ջարդերին մասնակցելուց, դա անում էին, քանի որ դրա մեջ տեսնում էին միայն կառավարության շահը։ Ըստ նրա՝ քրդերը երբեք աչքի չեն ընկել թուրքական հայրենասիրությամբ¹²³։ 19-րդ դարի ամբողջ ընթացքում գրեթե անդադար տեղի էին ունենում քրդական ապստամբություններ և հուզումներ, որոնց ընթացքում քրդական ապստամբ առաջնորդներն արտաքին ուժերի օժանդակությանն էին ապավինում։ Համիդիե հեծելազորի մեջ ներգրավելով քրդական վերնախավին՝ Կ.Պոլիսը սկսում էր քրդերի մեջ տարածել օսմանյան հայրենասիրությունը՝ ներգրավելով նախկին ազատատենչ ու չենթարկվող ժողովրդին կայսերական կառավարման համակարգ։ Արդյունքները տալավորիչ էին։ Մի քանի տարում համազգեստ ստացած քրդական բազմաթիվ ցեղեր դարձան կայսեր ամենահավատարիմ հպատակները։

119 British Foreign Office Archive, FO 424/178, p. 299 cited in Robert Graves, *Storm Centres of the Near East: Personal Memories, 1879-1929* (UK: Hutchinson and co., 1975), 145-47.

120 Մանրամասն տե՛ս James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire* (Stuttgart: Steiner, 2000):

121 Bravley E.A. Hodgetts, *Round about Armenia* (London: Sampson Low, Marston and Company, 1896), 100; АВГР, Посольство в Константинополе, д. 3135, д. 3176, л. 70-77, 79-82, *Геноцид армян в Османской империи*, 32, 45:

122 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, 225:

123 Минорский, *Курды*, 30:

Կայսրության հետ քրդերի կապերի ամրապնդման առումով շատ կարևոր էր նրանց հանցագործության մեղսակից դարձնելը: Նրանք թուրքերի հետ դառնում էին միասնական նախագծի՝ հայերից Արևմտյան Հայաստանը մաքրելու մասը: Ցեղասպանագիտության մեջ դա հայտնի ֆենոմեն է, երբ ոճրագործ վարչակարգերը կարիք են զգում սեփական քաղաքականության համար հնարավորինս լայն համակիրների հենարան ստեղծել և ներգրավում են հասարակության տարբեր շերտերի զանգվածային կոտորածների մեջ¹²⁴: Միաժամանակ նրանք ամուր թելերով կապում են¹²⁵ ցեղասպանության մասնակիցներին իշխանությունների հետ: Օսմանյան կայսրությունն ակտիվորեն ներգրավեց քրդերին սպանությունների մեջ՝ ոչ միայն նրանց որպես հայերին ոչնչացնելու գործիք օգտագործելու համար, այլև քրդերին կայսրության մեծ հանցանքին մեղսակից դարձնելով՝ ավելի ամուր կապեր ստեղծելու համար:

Suren A. Manukyan
PhD

**COMPLICITY AS FACTOR FOR COHERENCE.
ON THE ISSUE OF MOTIVES OF THE KURDISH INVOLVEMENT
IN THE 1894-96 MASSACRES OF ARMENIANS**

SUMMARY

Key words: Armenian massacres of 1894-96, Kurds, Hamidiye, complicity in crime, Armenian Genocide.

The paper is an attempt to cover the issue of the creation of Hamidian cavalry and the forms, scale, and causes of Kurdish participation in the massacres of Armenians in 1894-96. Using cohesion theories known in criminology and social psychology, an attempt is made to utilize them to explain some new motivations for the involvement of the Kurds in the process of violent settling of the Armenian issue. The role of the Kurds is usually interpreted as being a blind instrument in the hands of the Empire against the Armenian population. This is a prevalent concept not only in Armenian historiography but also in genocide studies. Unquestionably, this has ground, but it probably cannot be an entire explanation for such large-scale Kurdish participation. The Armenian massacres brought tangible and significant benefits for the Kurds, who were personally engaged in the ongoing crime. Furthermore, by encouraging the Kurds in the murder campaign,

124 *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity*, ed. Dinah L. Shelton (Detroit: Macmillan Library Reference, 2004), 792.

125 Տարբեր խմբերում ներգրավելու՝ ինիցիացիայի, այդ խմբի ամբողջունը պահպանելու համար հանցագործության օգտագործման մասին տե՛ս, օրինակ՝ Best and Hutchinson, “The Gang Initiation Rite as a Motif in Contemporary Crime Discourse,” 383-404:

the Ottoman Empire solved another, crucial purpose. Turning Kurds into a complicity of crime by affiliation with the Turks to a joint project of ethnic cleansing of Western Armenia, Sublime Porte strongly bonded the troublesome, usually disloyal Kurds with the policy and fate of the Empire.

Сурен А. Манукян

кандидат исторических наук

**СОУЧАСТИЕ В ПРЕСТУПЛЕНИИ КАК СВЯЗУЮЩИЙ ФАКТОР.
О МОТИВАЦИИ ВОВЛЕЧЕНИЯ КУРДОВ В МАССОВУЮ РЕЗНЮ АРМЯН
В 1894-1896 ГГ.**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: резня армян 1894-1896 гг., курды, гамидие, соучастие в преступлении, Геноцид армян.

В статье рассматриваются проблемы создания курдской кавалерии Гамидие, формы, размеры и причины участия курдов в массовых убийствах армян в 1894-1896 гг. Посредством применения теории повышения сплоченности, известной в криминалистике и социальной психологии, автор пытается объяснить некоторые новые мотивации вовлечения курдов в процесс насильственного разрешения армянского вопроса. Обычно курдов представляют слепым инструментом в руках империи, использованным против армянского населения. Это мнение сложилось не только в армянской историографии, но и вообще в геноцидологии. Конечно, подобное представление обосновано, однако это не может быть единственным объяснением столь широкомасштабного участия курдов в резне. Массовое истребление армян положительно сказалось на курдах, которые сами были не менее заинтересованы в преступлении. Кроме того, вовлекая курдов в процесс массовых убийств, Османская империя решала другую, возможно, не менее важную проблему. Превратив курдов в соучастников преступления, включив их в совместный с турками проект этнической чистки Западной Армении от армян, Высокая Порта связывала беспокойных и не всегда лояльных курдов с политикой и судьбой империи.

REFERENCES

- A-Do, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները [The Vilayets of Van, Bitlis and Erzerum]. Yerevan: Kultura, 1912.
- Հայոց պատմություն [Armenian History]. Vol. III. Issue I. Yerevan: Zangak-97, 2010.
- Bayburdyan, Vahan. Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին [Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire in the 19th and the beginning of the 20th century]. Yerevan: "Hayastan," 1989.
- Gevorgyan, Hamlet. Նիկոլ Դուման [Nikol Duman], Yerevan: "Hrazdan," 2002.
- Grigoryan, Hovik. Հայ ազատագրական պայքարի մարտավարությունը 1895-98 [The Tactics of Armenian Liberation Movement in 1895-98]. Yerevan: Noyyan tapan, 2002.
- Հայ ժողովրդի պատմություն [History of Armenian People]. Yerevan: HSSH GA hrat., 1981.
- Hovhannisyan, Rafik. Վանի 1896 թ. ինքնապաշտպանությունը [1896 Van Self-Defense], *Lraber hasarakakan gitutyunneri* 7 (1976): 58-66:
- Kirakosyan, John (ed.). Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923) [Armenia in the Documents of the International Diplomacy and Soviet Foreign Policy (1828-1923)]. Yerevan: "Hayastan," 1972.
- Leo, Անցյալից [From the Past]. Tiflis: Khorhrdayin Kovkas, 1925.
- Leo, Թուրքահայ լեղափոխության գաղափարաբանությունը [The Ideology of the Turkish Armenian Revolution]. Vol. I. Paris: Pahari eghbarts publishing, 1934.
- Manukyan, Suren. «Քրեական հանցագործների օգտագործման խնդիրը Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ» [The Issue of the Usage of the Criminals in the Perpetration of the Armenian Genocide]. *Merdzavor Arevelk (VIII): Patmutyun, Qakhaqakanutyun, Mshakuyt.* Yerevan: Zangak-97, 2012.
- Poghosyan, Stepan. Քրդերը և Հայկական հարցը [The Kurds and the Armenian Question]. Yerevan: Hayastan, 1991.
- Sasuni, Karo. Քյուրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական հարաբերությունները /ԺԵ դարեն մինչև մեր օրերը/ [The Kurdish National Movements and Armenian-Kurdish Relations (from 15th Century to Our Days)]. Beirut: Hamazgayin, 1969.
- Հնչակ [The Bell]. London, 1890.
- Դրոշակ [The Flag]. Vienna, 1895.
- Մշակ [The Farmhand]. Tiflis, 1880.
- Varandean, Mikayel. Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն [History of the AR Dashnaktsutyun]. Yerevan: Yerevani hamalsarani hratarakchut'yun, 1992.
- Архив Внешней политики России (АВПР), Политархив [Archive of the Foreign Policy of Russia (AVPR), Political Archive], 1889-1894.
- Архив Внешней политики России (АВПР), Политархив, фонд Посольство в Константинополе [Archive of the Foreign Policy of Russia (AVPR), Political Archive, section Embassy in Constantinople].

Архив Внешней политики России (АВРП), Политархив, фонд Миссия в Персии [Archive of the Foreign Policy of Russia (AVRP), section Mission in Persia], 1913.

Avrich, Paul. Бакунин и Нечаев [Bakunin and Nechayev], <https://history.wikireading.ru/277709>.

Minorskiĭ, Vladimir. Курды: Заметки и впечатления [The Kurds, Notes and Impressions]. Petrograd: Tipografiia V. O. Kirshbauma, 1915.

Nersisyan, Mkrtich (ed.). Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов [Genocide of Armenians in the Ottoman Empire. Compilation of Documents and Materials]. Yerevan: “Hayastan,” 1983.

Nikitin, Vasilii. Курды [The Kurds]. Moscow: Progress, 1964.

Perevalova, Yelena. С. Г. Нечаев и «нечаевское дело» в оценке газеты «Московские ведомости» [S. G. Nechayev and the Case of Nechayev in the Assessment of the Newspaper “Moskovskiye vedomosti”]. <http://www.mediascope.ru/1596>.

Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году [The Plight of the Armenians in Turkey before the Interference of the Great Powers in 1895]. Moscow: Razsvet, 1896.

Положение дел в Турецкой Армении и Турецкие зверства в Сасуне [The Plight of Turkish Armenia and Turkish Cruelties in Sasun]. Moscow: Razsvet, 1896

Potto, Vasilii. Кавказская война [The Caucasus War]. Vol. 4, Issue 2. Saint-Petersburg, 1889.

Termen, Richard. Отчет о полевой поездке 1907 в Ванском, Битлисском и Диарбекирском вилайетах [Report on Field Tour to Van, Bitlis and Diarbekir Vilayets in 1907]. Tiflis: Shtab Kavkazskogo voennogo okruga, 1909.